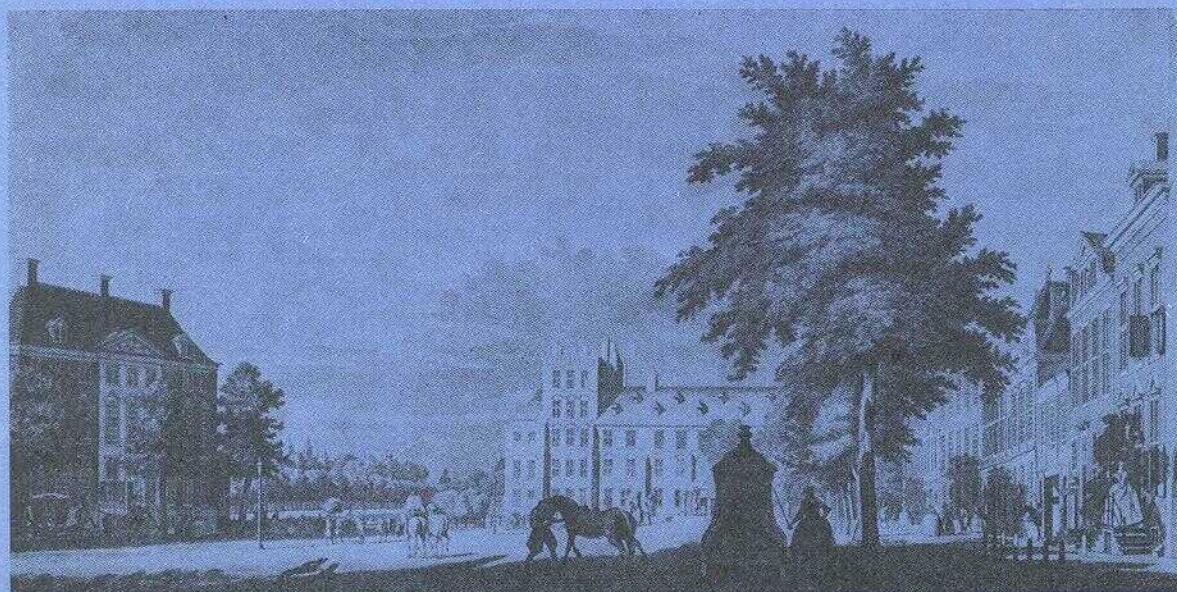

Bulletin KNOB

3

JAARGANG 74 | JUNI 1975

Inhoud

H. DE LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE
De restauratie van Buitenhof 34 tot en met 38
te 's-Gravenhage ten behoeve van de Tweede
Kamer der Staten-Generaal 97

Kortere bijdrage

O. H. HARSEMA
Prehistorische en vroeg-historische monumenten
in Drenthe 127

Archeologisch Nieuws 131

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museum-Vereniging

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer
(hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van
Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A.
G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt,
drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke,
dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck
Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht
54 bv Amsterdam 1003 Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB en van de Nederlandse Museumvereniging. Jaarlijkse contributie leden KNOB f 25,—, leden KNOB en Ned. Museumvereniging f 15,—, verenigingen f 35,—, studentleden f 10,—. Giro 140380 van de KNOB te Utrecht. Losse nummers f 7,50 per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden, tel. 071-46646

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorters-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

*Ir. P. van Dun, drs. H. Halbertsma, J. H. van
Mosselveld, mr. H. E. Phaff, drs. Meta A. Prins-
Schimmel, jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford,
dr. J. G. N. Renaud, drs. I. L. Szénássy, P. L. de
Vrieze, drs. W. H. Vroom*

Bijdragen

Auteurs worden verzocht bijdragen voor het Bulletin KNOB in tweevoud te zenden aan de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54 bv Amsterdam 1003. Een zorgvuldige voorbereiding van het manuscript vergroot de kans op een snellere opname; richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

DE RESTAURATIE VAN BUITENHOF 34 TOT EN MET 38 TE 'S-GRAVENHAGE TEN BEHOEVE VAN DE TWEDE KAMER DER STATEN-GENERAAL

H. DE LUSSANET DE LA SABLONIERE

's-Gravenhage, in de 17de eeuw nog een dorp met een cosmopolitische bevolking van gezanten uit verre landen, zetel van de Staten-Generaal der Zeven Verenigde Provinciën en van het hof der Stadhouders, is van oudsher beroemd geweest om zijn fraaie huizen, zijn tuinen en parken en het vertier, dat zo'n residentie meebracht.

Gelukkig is de oude kern, Die Haghe, tot in onze tijd vrij goed bewaard gebleven met het Lange en Korte Voorhout, de Kneuterdijk, het Tournooiveld, de Vijverberg en natuurlijk het aloude Binnenhof met de Grafelijke Zalen. Het Buitenhof daarentegen heeft sterk aan karakter ingeboet ten gevolge van de grote stedenbouwkundige veranderingen van de laatste halve eeuw, welke daar plaats vonden.

Dat dit eens een Hof was, onafscheidelijk verbonden aan het Grafelijk Kasteel, is door de aanleg van de grote oost-west verkeersader, Spui-Hofweg-Kneuterdijk-Parkstraat, en eerder al door de verbinding Buitenhof-Groenmarkt, goeddeels onzichtbaar geworden. Daarvóór was het Buitenhof alleen bereikbaar door de Gevangenpoort, het Halstraatje en het nauwe Achterom. In onze dagen is het een verkeerspleintje geworden met een vluchtheuvel in het midden.

Hoe anders was dit toen Daniël Marot in de tachtiger jaren van de 17de eeuw zijn fraaie gravure maakte van de Haagse Kermis op het Buitenhof met de militaire parade en de honderden toeschouwers op straat, voor de ramen en op de daken (afb. 1).

Zelden werd een plein in Nederland zo dikwijls afgebeeld al dit — of het moest de Dam zijn in Amsterdam — telkens weer worden wij getroffen door de grootheid van dit unieke plein, waar op de hoek bij de Hofvijver een statig herenhuis te zien is, dat daar in het jaar 1642 werd neergezet door de steenhouwer Pieter Adriaanszoon 't Hooft en de meester-metselaar Thomas Jaspersen Hogendorp voor Capiteyn Wederholt. Het is dit stoere huis, thans no. 37, waaraan dit artikel vooral is gewijd nu dit een

grondige restauratie heeft ondergaan en een geheel nieuwe bestemming heeft gekregen, namelijk Dépendance van de gebouwen der Tweede Kamer op het Binnenhof. Hier vooral is nog een klein stukje 17de eeuw overgebleven, dat met de Gevangenpoort een echt Nederlands stadsbeeld oplevert.

Het is niet alleen door de markante ligging van het grote hoekhuis, dat het destijds een wijde bekendheid kreeg. Het was vooral de bestemming in 1766 tot „Kabinet van Naturaliën” van Stadhouder Willem V, die het vermaard deed worden tot ver over de landsgrenzen.

Het aan het Buitenhof 34 en 35 gelegen pand werd in het jaar 1774 voor de prins gebouwd door samentrekking van twee smalle bestaande pandjes en kreeg op de tweede verdieping de — nog bestaande — expositiezaal voor zijn schilderencollectie.

Toen in 1971 het hoekhuis, nu Buitenhof nr. 37, en de naastgelegen woning nr. 38 door de rijksdienst voor de Bewaring van de Hypotheken en het Kadaster werden verlaten, terwijl ook Buitenhof 34 en 35 en de daarachter gelegen gebouwen door de rijksdienst voor de papiervernieuwing — eenmaal het grafelijk valkhuis — ontruimd waren, was de tijd rijp voor een algehele grondige restauratie van dit gehele complex¹.

Het omvangrijke werk zou in drie fasen worden uitgevoerd. Begonnen werd met het hoekpand, dat al sedert 12 jaren van een stalen harnas was voorzien omdat het bouwvallig was. Nog tijdens de restauratiewerken van hoekhuis en Buitenhof 38 werd reeds begonnen met het grondige en dringend noodzakelijke herstel van het poortgebouw aan het Buitenhof nrs. 34 en 35, tussen de Gevangenpoort en de boekhandel van Stockum gelegen. Tot de derde en laatste fase behoort de algehele vernieuwing van de achtergelegen gebouwen van het vroegere Valkhuis. Al deze gebouwen zijn bestemd voor huisvesting van administratieve diensten van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Voor de onderstaande beschrijving van het

¹ Voor de huisnummers wordt verwezen naar fig. 12.

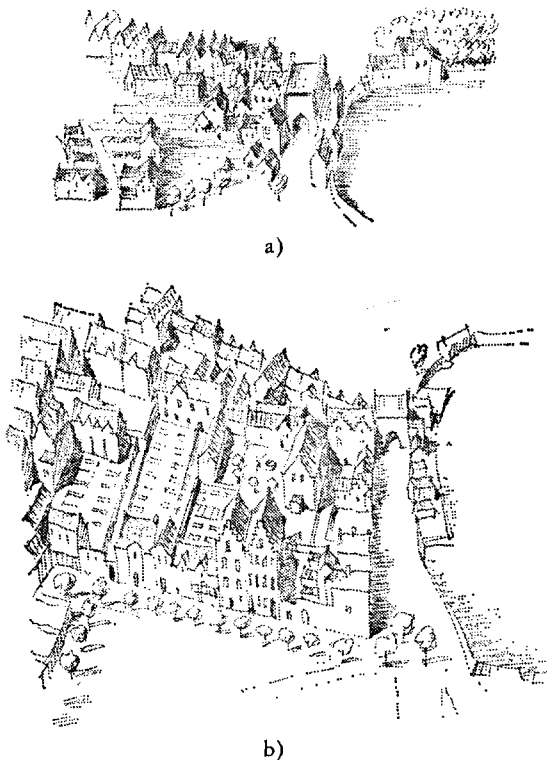

Fig. 1. Het Buitenhof te 's-Gravenhage in vogelvlucht. a) in 1570 naar een schilderij in het Gemeente Museum te 's-Gravenhage; b) in 1616 naar de kaart van C. J. Visscher eveneens in het Gemeente Museum.

complex gebouwen werden vele gegevens ontleend aan de publikaties van A. W. de Vink in *Die Haghe* 1933, 54 e.v. en *150 jaar Kon. Kabinet van Schilderijen, Kon. Bibliotheek en Kon. Penningkabinet*, waarin prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer schreef over „de Stadhoudelijke verzamelingen”. 's-Gravenhage 1967.

„De Huysinge van de Heer Wijderhoudt”

Zoals jhr. G. G. Calkoen vermeldt in zijn artikel over „de Gevangenpoort”² liet de Stadhouders in het jaar 1467 op het Buitenhof een tuin maken, waarin hij het Valkhuis liet bouwen aansluitend aan de voorpoort van den Hove of Gevangenpoort.

Ook schrijft hij, dat sedert het midden van de vijftiende eeuw verschillende erven aan het Bui-

² *Die Haghe* 1906, 36 e.v.

³ Afgebeeld in *Die Haghe* 1941, 59.

⁴ Calkoen *l.c.*, 37.

⁵ George Reinhart Widerholt was kolonel in het Staatse Leger. Het regiment Widerholt telde 4 com-

tenhof aan particulieren werden uitgegeven. Wanneer wij het schilderij 's-Gravenhage in vogelvlucht uit 1570 in het Gemeente Museum aldaar³ mogen geloven, dan was genoemd plein aan de noordzijde in dat jaar nog slechts ten dele bebouwd. Op de noord-oost hoek zien wij enige kleine gebouwtjes, wellicht „de Huise van Andries de Smith opt Buytenhoff staande bij de Gevangenpoorte” door Calkoen vermeld⁴. Ook is een gebouw van het Valkhuis op dit schilderij weergegeven in de tuinen tussen Buitenhof en Plaats. Een vrij duidelijk beeld van de bebouwing omstreeks 1616 krijgen wij van de vogelvluchtkaart van C. Janszn. Visscher in het Gemeente Museum van 's-Gravenhage (zie fig. 1). De gehele noordwand van het Buitenhof blijkt dan bebouwd te zijn. Op de Oosthoek zien wij het huis, dat „Allert Claesz, hofsmit en slootmaker was possederende”.

In 1642 kocht de hierboven genoemde Capiteyn bij het Staatse leger, Wederholt, van de Grafelijkheid van Holland het huis en erf van de Hofsmid Allert Claeszoon Ravensteyn met de bepaling, dat hij de oude bebouwing van de overleden smid mocht slopen mits binnen 18 maanden daarop een nieuw pand zou zijn gezet⁵.

Om de grootse plannen van de Capiteyn te kunnen verwezenlijken was de tijd niet erg ruim toegemeten, hetgeen later zou blijken toen er tegenslag ontstond bij de vorderingen van het timmerwerk. Ook bleek tijdens de bouw, dat het bouwterrein kleiner was dan door de verkoper was opgegeven, zodat het door de Vink vermelde voornemen⁶ om het pand te voorzien van een koetshuis en een stalling voor zes paarden wel moest worden opgegeven. De volle breedte van het perceel langs het Buitenhof werd nu door het nieuwe huis ingenomen, terwijl daarachter nog slechts een zeer klein plaatsje overbleef (fig. 2 sub 1 t/m 7). Uit het feit, dat in de koopakte als noorderburen worden vermeld behalve Jacob Smits ook een deel van de voorpoort van den Hove, dus de Grafelijkheid van Holland, blijkt dat het erf van Smits of Smith kleiner is geworden dan dat van zijn voorganger Hondius, wiens perceel grensde aan het Valkhuis-terrein volgens de kaart van 1616 (zie ook blz. 15).

Wij mogen aannemen, dat Smith een strook achter in zijn tuin aan de Grafelijkheid heeft

pagnieën met in totaal 540 man en diende tot versterking van de regimenten van Johan Maurits Graaf van Nassau in 1632 e.v. jaren. Het werd opgegeven vóór 1648. Zie: ten Raa *Het Staatse Leger* IV, 66.

⁶ *Die Haghe* 1933, 56.

overgedaan om aan de ruimteverlangens van Wederholt te helpen tegemoetkomen. Het een en ander wordt bevestigd in een akte, opge maakt door Notaris Samuel Keun, op 4 juli 1647. Daarin verklaren de steenhouwer Pieter Adriaansz. 't Hooft en de Mr. Metselaar Thomas Jaspersen Hogendorp (de aannemers van het huis) op verzoek van Sinjeur Johannes Smith, dat zij in 1641 opdracht kregen van de kolonel Wiederhout tot het bouwen van diens woning aan het Buitenhof naast die van requirant Smith, maar dat het terrein na meting kleiner bleek te zijn dan de opgegeven grootte bij de verkoop „door de Graefelijckheit van Hollant aan de Heere Wederhout”. Zij waren daardoor genoodzaakt om, toen het bouwterrein nog open lag — boven hetgeen Smith (reeds eerder) aan de Grafelijkheid had overgedragen, namelijk 386 voet — een gedeelte van diens erf af te nemen en aan dat van de Colonel toe te voegen, zonder dat men precies wist hoeveel dit besloeg. Het bovenstaande werd bevestigd door de gezworen rooimeesters van de stad en door Johannis Ghuts, opzichter van de bouw, waarbij men verklaarde dat Johannes Smith ter compensatie hiervan een ander stukje grond van het terrein van Wederholt had toebedeeld gekregen.

Uit deze akte blijkt dus, dat Smith al eerder een stuk grond ter grootte van $\pm 38 \text{ m}^2$ had gecedeerd en voorts, dat er nog een kleine grondruil heeft plaatsgehad opdat de Colonel aan zijn trekken kon komen. Het aan de Grafelijkheid verkochte terreintje van 38 m^2 grensde nu aan het erf van Wederholt. Het werd niet diens eigendom, maar schijnt aan hem verhuurd te zijn als turfloods (fig. 2 sub 8). Weliswaar heeft Capiteyn Wijderhoudt geen architect van naam in de arm genomen, maar niettemin heeft zijn aannemer Thomas Jaspersen een goed gebouw voor hem neergezet en het mag de ontwerper niet verweten worden, dat het hem toegemeten terrein te klein was voor een zo monumentaal huis.

De gehele opzet geschiedde naar de smaak van die dagen en stellig zullen de pas gereedgekomen herenhuizen van Johan Maurits van Nassau (het Mauritshuis) en van Constantyn Huygens (op de hoek van Plein en Lange Poten, beide uit 1633) evenals het gebouw van de St.-Sebastiaansdoelen aan de Korte Vijverberg (1636) zowel opdrachtgever als aannemer geïnspireerd hebben.

Intussen dient wel geconstateerd te worden, dat de architectuur van ons huis wat eenvoudiger is uitgevallen dan die van de genoemde voorbeelden. Men kan zich niet aan de indruk ont-

trekken, dat de opdrachtgever eigenlijk méér heeft willen bereiken dan het toegemeten terrein hem eigenlijk toestond. Het huis kreeg een verdieping meer dan de anderen. Voor een tuin, noch voor een koetshuis was plaats. Het ontbreken van een pilasterorde aan de voorgevel kan op zuinigheid wijzen, maar wordt ook wel veroorzaakt door het aanbrengen van de tweede verdieping. De gevelarchitectuur is bijgevolg iets vlakker gebleven. De klassieke- en in dit geval zeer hoge middenpartij verschilt slechts in materiaal en kleur van de overigens in baksteen uitgevoerde gevelgedeelten.

Evenals bij de Doelen kreeg de gevel een geheel met natuursteen bekleed basement ter plaatse van het onderhuis, waarin de dienstruimten waren ondergebracht. Bij gebrek aan plaatsruimte elders heeft de ontwerper zich genoodzaakt gezien de toegangsdeuren tot een kleine stal in het huis zelf geheel links in het basement aan te brengen, hoewel daardoor de voorgeschreven symmetrie van de gevel enigszins teloor ging (zie afb. 3). Hoezeer misschien in strijd met de stijl, die in onze dagen met de naam „Hollands Klassicisme” wordt aangeduid, moet toch worden gezegd, dat deze asymmetrie de schilderachtigheid van het geheel ten goede was gekomen.

De gehele middenpartij werd door 't Hooft rijkelijk met festoenen versierd, terwijl in het bekronend fronton een cartouche, omgeven door nogal nuchter aandoende bloemslingers, zijn plaats kreeg.

Voorts werden alle vensters van de bel-etage voorzien van een natuurstenen kroonlijst, terwijl de vensters van de eerste verdieping ieder een dito tympanon kregen. De hoofdingang boven de hoge stoep was naar de Italiaanse voorbeelden van Scamozzi voorzien van een kroonlijst, rustend op consoles en van gebeeldhouwde ranken ter weerszijden afhangend tot op de cordonband van het basement. Alle kruisvensters hadden rood geverfde luikjes en glas-in-lood ramen. Ieder der dakvensters bezat een luik en een raampje ter weerszijden van de middenstijl. Met het vermoedelijk met geglazuurde blauwe pannen gedekte hoge dak en de heldere kleuren van de zandstenen en bakstenen gevelpartijen moet het geheel een bijzonder aantrekkelijk aanzien hebben gehad, een toonbeeld van oude hollandsche properheid. Omtrent dit uitwendig aspect van het huis zijn wij trouwens zeer goed ingelicht dankzij de talrijke afbeeldingen van het Buitenhof, waarop het voorkomt.

Helaas zijn de gegevens die ons iets omtrent

DE RESTAURATIE VAN BUITENHOF 34 TOT EN MET 38

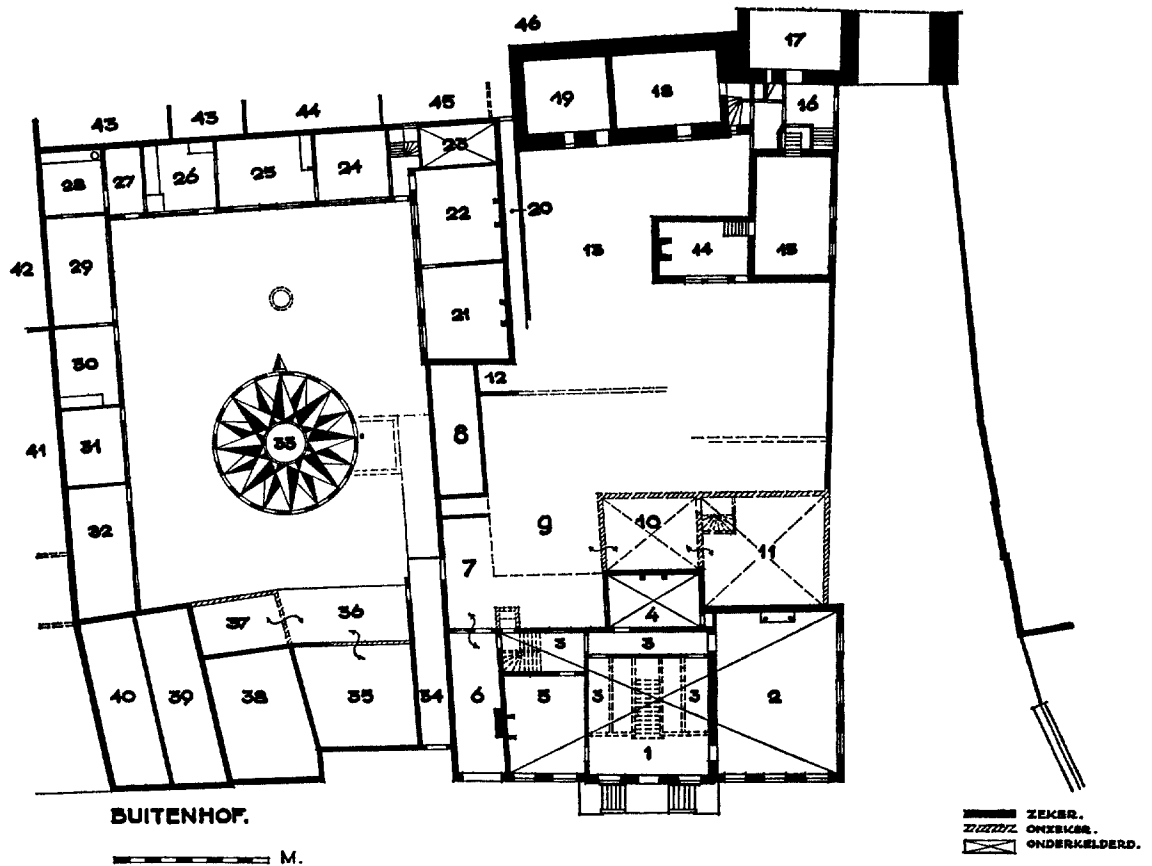
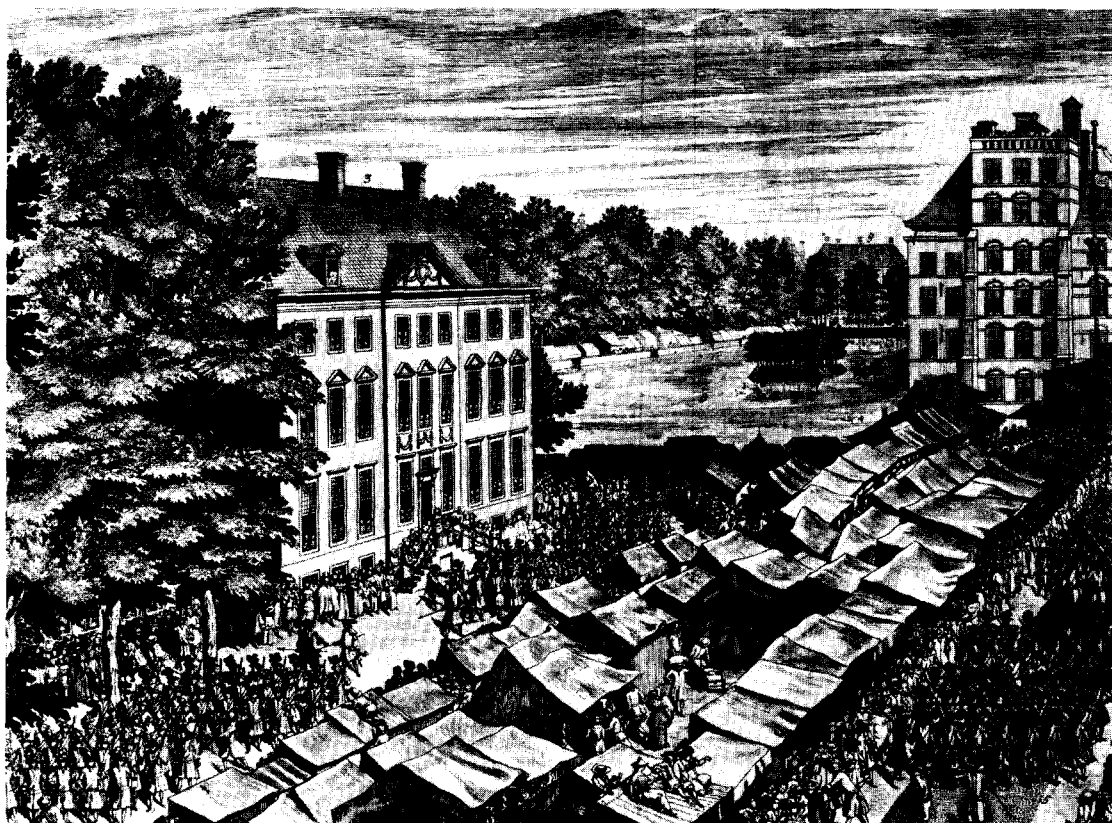

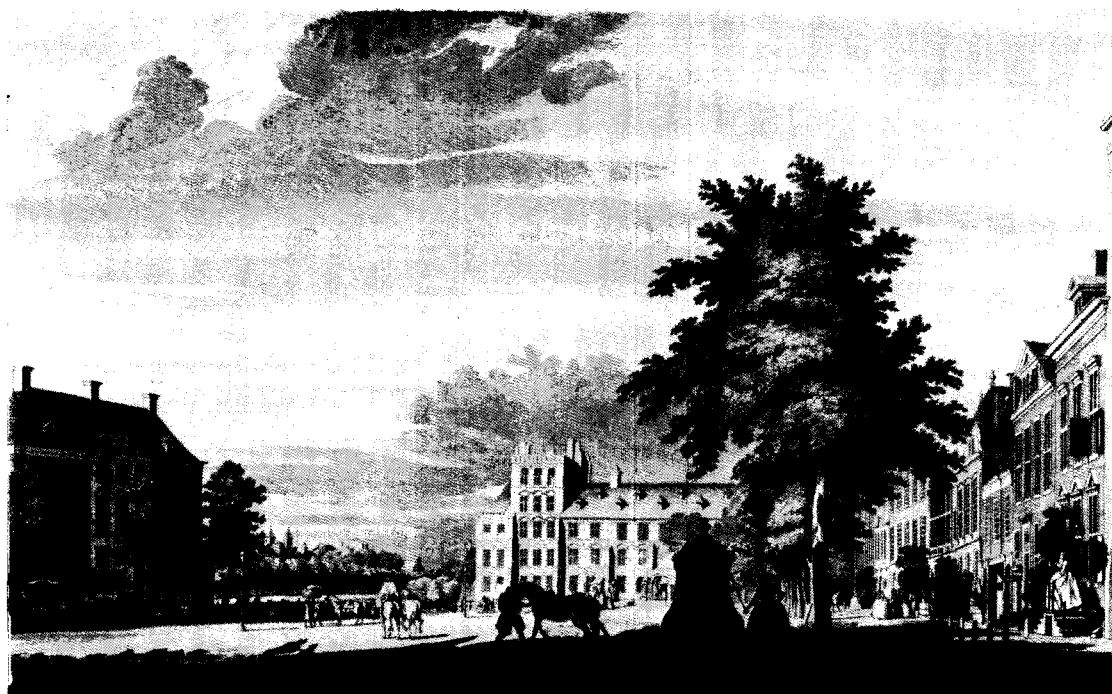
Fig. 2. Plattegrond van de begane grond van het complex in 1669.

1 t/m 8 „De huysinge van de Heer Wijderhoudt”	5 kamer	6 stal	7 plaats	8 turfschuur
1 entree 2 zaal 3 gang 4 vertrek				
9 t/m 11 „De Huyssinge van Monsr. Smidts”				
9 tuin 10 kamer 11 voorhuis				
12 t/m 19 „De Voorpoortten van den Hoven”				
12 aschbak 13 tuin 14 treurkamer 15 kelder	16 portaal	17 folterkamer	18 turfkelder	
19 pijnkamer 20 gang				
21 t/m 34 Het Valkhuis				
21 „de kaemer” 24 „vertreck” 29 „de grootte muijt” 34 „de gangh naer het Buijttenhoff”				
W.S. Valkenkamer 25 „de kaemer” 30 „de kleine muijt”				
22 als 21 26 „de keucken” 31 „het vertreck”				
23 „vertreck en 27 „de plaats” 32 „de paerdestal”				
kelder daer onder” 28 „de waskeucken” 33 „het pleyn”				
35 t/m 47 Particulieren				
36 tuin (?)	42 „De Huijsinge van de Leprozie”			
37 „de turfloots agter de Huysingh van Hr. Schaeferf zalr.”	43 „De Huijsinge toebehoorend Sr Waelenburgh”			
38 „huijs van Mons ^r Pranghjan”	44 „Het huijs van Mons ^r Waelenburgh”			
39 „Dit huijs toebehoorende aan Zeelandt”	45 „De Huijsinge van de erfgenaemen van den Ad van Surgen”			
40 als 39	46 „De Huijsinge van Mons ^r Persijn”			
41 „tot hier toe de Huijsinge van den Commiyes Hodenpijl”	47 „De Huijsinge van den Kruijdenier van den Bergh”			

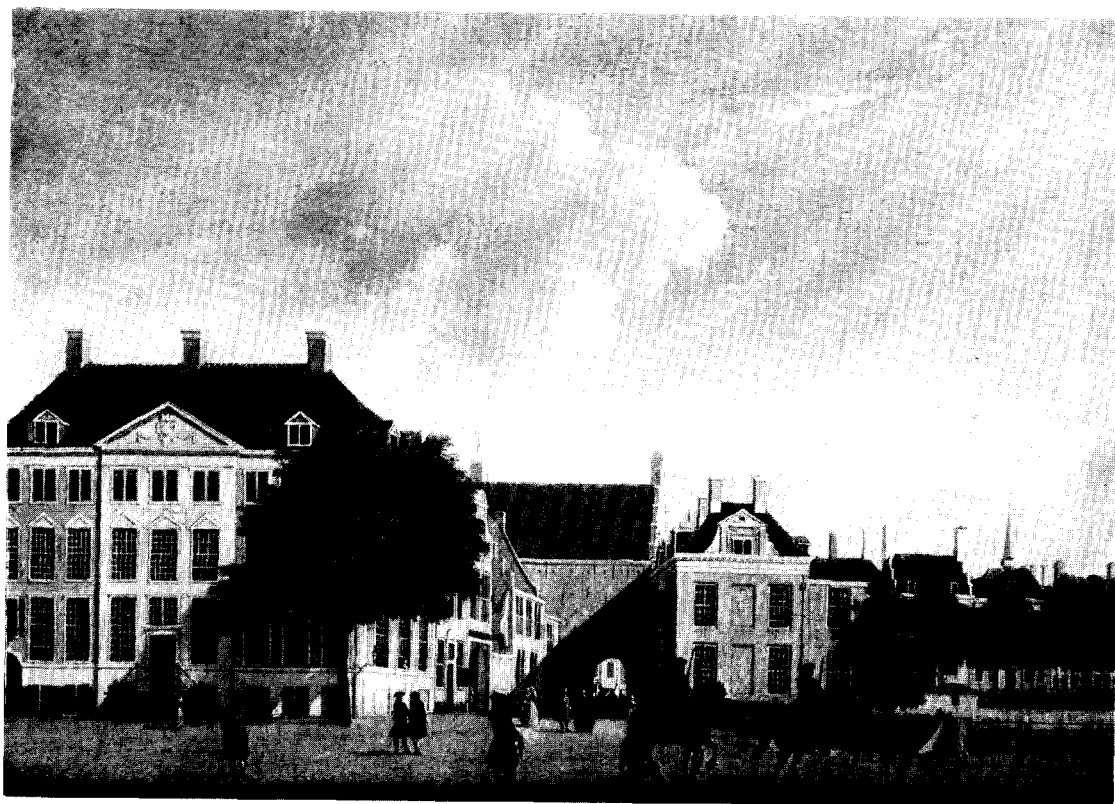

Afb. 1. Kermis op het Buitenhof, in 1686. Gravure van Daniel Marot.

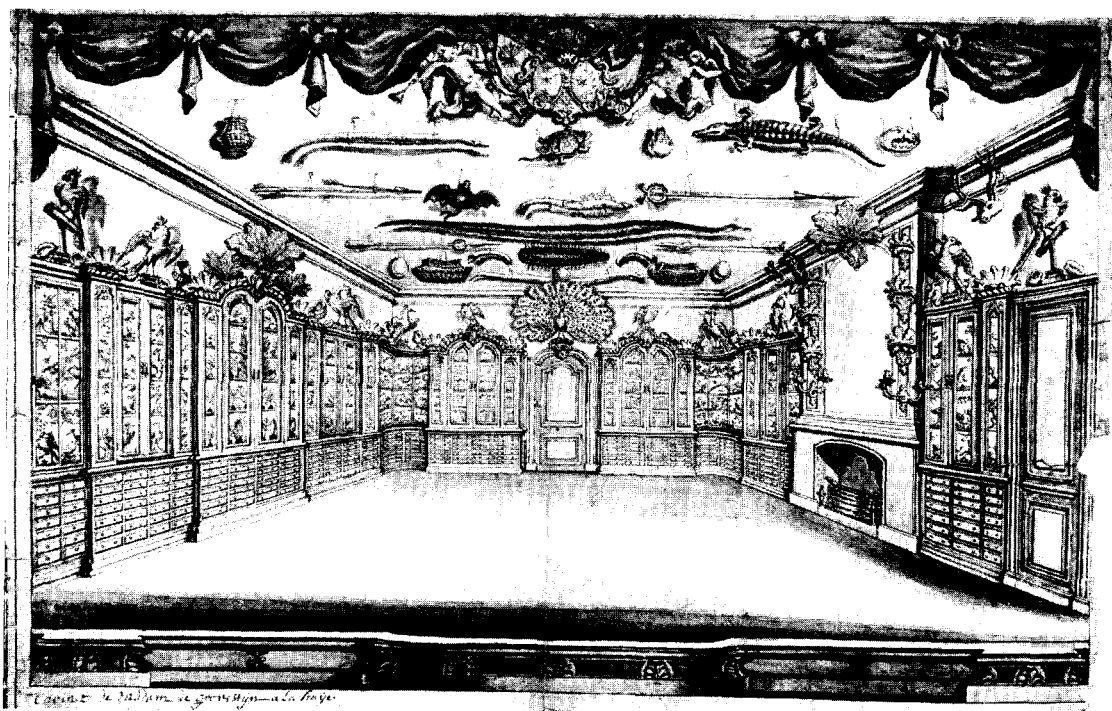
(Foto Gem. Archief).

Afb. 2. Buitenhof met Stadhouderskwartier omstreeks 1740. Gravure van C. Pronk. (Foto Gem. Archief).

Afb. 3. Buitenhof en Voorpoorte van den Hove in 1746. Schilderij van Jan ten Compe (particulier bezit).

Afb. 4. Ontwerp voor het Kabinet van Mevrouw de Grovestins. Daniel Marot Jr. 1756.
(Foto Gem. Archief).

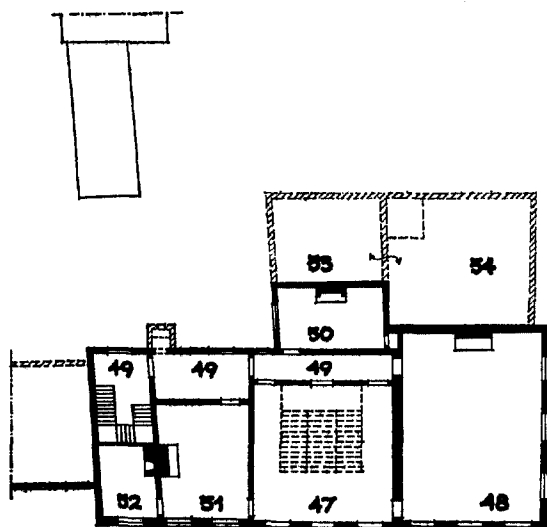

Fig. 3. Plattegrond van de eerste verdieping van de huizen Wederhoudt en Smidts in 1669.

Huis Wederhoudt	Huis Smidts
48 kamer	53 achterkamer
49 gang	54 voorkamer
50 vertrek	
51 kamer	
52 vertrek	

de interieurs kunnen meedelen wel buitengewoon schaars. De sterk wisselende bestemming van het gebouw in de loop der tijden, vooral die van de laatste honderd jaar, toen het kantoorgebouw was, heeft meegebracht dat van het inwendige vrijwel niets oorspronkelijks meer is overgebleven. Vele binnenmuren werden uitgebroken zeer tot schade van het huis, trappen werden verplaatst en alle oude schouwen en stookplaatsen verwijderd (zie b.v. afb. 13, 15 en 17).

Intussen heeft de jongste restauratie van het monument, uitgevoerd onder leiding van de Rijksgebouwendienst door de firma Woudenberg te Ameide, de kans geboden iets meer te weten te komen omtrent de oorspronkelijke indeling en afmeting der vertrekken. Reeds bij de aanvang van dit omvangrijke werk bleek na de verwijdering van alle gestukadoorde rietplafonds, dat de

⁷ Ik dank hierbij prof. dr. J. G. van Gelder, die mij attent maakte op het schilderij van ten Compe, dat te zien was bij Kunsthandel de Boer te Amsterdam in 1972. De verfkleuren van het exterieur zijn aan dit nauwkeurige schilderstuk ontleend. Aangezien het in vroeger eeuwen vaak voorkwam, dat men gevels verfde, werd bij deze restauratie die oude methode ook aan Buitenhof 37 toegepast. De natuursteen en het hout-

nagenoeg complete oude eiken moer- en kinderbalklagen nog intact waren met de oude ravelingen voor de schouwen en de originele gestoken consoles onder de moerbinten.

De ontdekking van enige resten van de oude eiken kruisvenster-bovendorpels liet geen twijfel omtrent de afmeting en vorm der oorspronkelijke kruiskozijsen met schouderhoeken (zie fig. 5 en de halve kruisramen op de tweede verdieping op afb. 3) ⁷. De gevonden oude vorm werd aangehouden.

De aanwezigheid van vijf naast elkaar gelegen lange en smalle keldertjes onder het midden van het gebouw (zie de streeplijnen van fig. 12) deed vermoeden, dat hun tussenmuren eenmaal gediend hadden om de gemetselde trapmuren te dragen van een daarboven gelegen rijke trapontwikkeling van bel-etage naar eerste verdieping in de geest van de hoofdtrap van het Maurits-huis vóór de brand, van kasteel Amerongen en van zovele andere monumentale huizen uit de 17e eeuw. Dat een soortgelijke trap opgang met gedeeltelijk dubbele, gedeeltelijk enkele trappen en tussengelegen bordes ook hier geweest moet zijn, werd ook bevestigd door de ontdekking, dat de balkconstructies van de vloeren in dit gedeelte van het huis in vurehout waren uitgevoerd en dus niet oorspronkelijk waren. De overige vloerconstructie van de eerste verdieping vloer was overal van eikehout en origineel, zodat de hoofdtrap alleen in het midden boven de hoofdingang kan gelegen hebben. De ruimte 6 van fig. 2 moet ongetwijfeld de stalling geweest zijn voor een koets en een paard met daarboven een opkamer (zie afb. 3) voor de staljongen of de koetsier. De niveaus van stal en opkamer strookten niet met de overige vloeren van het woonhuis, zodat er een aparte trap nodig was ter onderlinge communicatie. Het is duidelijk dat deze trap gezocht moet worden in het brede gangdeel 3, daar op deze plaats in de kelder een aanzet van een eerste trede nog aanwezig was. Dit wenteltrapje liep niet door naar de eerste verdieping. In de bouwmuren zijn de later dichtgemetselde balkgaten van het opkamertje teruggevonden. Vanuit de stal kwam men op de ach-

werk kregen een zandsteenkleur, terwijl de baksteen in meekraptint is geschilderd. Dat natuursteen vroeger geschilderd werd, wordt ook bevestigd door de kleurstudie, die J. B. van Hove in 1828 van het pand maakte en waarop te zien valt, dat het basement toen een grijze kleur had. Zie het album van de schilder in het Gemeente Museum te 's-Gravenhage onder T14-1933.

terplaats, die een deur had uitkomend in de gemene gang of poort van het Valkhuis. Het is niet bekend of men van de achterplaats (fig. 2, sub 7) ook de turfloods 8 kon binnengaan. Aangezien de monumentale hoofdtrap van het huis niet verder dan tot de eerste verdieping zal hebben geleid was het aanvankelijk een open vraag hoe men dan de andere verdiepingen bereikt kon hebben.

Het antwoord hierop werd gevonden toen de ontwerpen voor een geheel nieuwe trappenontwikkeling uit het jaar 1765 van David van Stolk⁸ geraadpleegd waren. Op deze tekeningen (fig. 13, 14 en 15), die niet zijn uitgevoerd, ziet men tegenover de brede nieuwe trap in een achteruitbouw ook de oude toen nog aanwezige trapjes van de eerste naar de tweede en van daar naar de zolderverdieping weergegeven. Bij onderzoek ter plaatse kon worden vastgesteld, dat na het verwijderen van deze oude trappen de vloeren met vurehout waren dichtgemaakt. Van Stolk maakte echter nog een ander ontwerp, waarbij die oude trapjes inderdaad moesten verdwijnen en een nieuwe zoldertrap werd getekend (fig. 16). Dit plan is uitgevoerd (zie verder op pag. 11, vergelijk de fig. 6, 7 en 8 met fig. 9, 10 en 11).

De hier besproken plattegrond is op fig. 2 weergegeven en aangevuld met de omliggende bebouwing zoals die in het jaar 1669 geweest moet zijn. Daarbij is gebruik gemaakt van een oude opmeting van het Valkhuis, aanwezig in het Algemeen Rijksarchief⁹, waarop de belangrijkste maten in rijnlandse voeten zijn aangegeven.

⁸ Algemeen Rijksarchief, Coll. Hingman nr. S II 332, reeds vermeld door Lunsingh Scheurleer *l.c.*, 25.

⁹ Coll. Hingman nr. 3314 (zie fig. 17).

¹⁰ De Vink *l.c.*, 56.

¹¹ Bij de verkoop in 1682 door de erven Widerholt van Buitenhof 37 aan de schepen Paulus Maes wordt in de koopakte als belending opgegeven ten westen: „het Valckhuys van de H. de Prince van Oranje” en aan de noordzijde de erfgenamen van Smith's woning. In deze akte worden de Gedeputeerden van het Noorder Kwartier als huurders vermeld.

¹² Na Paulus Maes volgde Burgemeester Joan Maes, wiens erven het pand verkopen aan Louis, grave de Noyelles. Aangezien bij de verkoop als belending van het pand aan de noordzijde alleen Lambert van Notten, de opvolger van J. Smidts, resp. H. Hondius, wordt vermeld, zou men kunnen concluderen dat van Notten zijn erf weer op de diepte uit de tijd van Hondius had teruggekocht. Dit kan evenwel niet het geval zijn geweest want wij zien, dat op de strook grond ten westen van van Notten in het jaar 1688 een stalgebouw is verzezen, dat toebehoorde aan de heer Bentingh, Graaf van

Capiteyn Wederholt heeft naar het schijnt zijn huis niet zelf bewoond. In 1645 was het verhuurd aan de Bye „Resident vanwege de Croon van Polen”¹⁰, terwijl hij het in latere jaren verhuurd had aan de Gedeputeerden van het Noorderkwartier¹¹.

Na de dood van de Capiteyn kwam het pand in handen van Graaf de Noyelles, generaal der Infanterie, die evenals zijn voorganger als militair een zwervend bestaan had en meestal te velde vertoefde¹².

Het gezin de Noyelles bewoonde het grote huis aan het Buitenhof. De Gravin had haar vaste ontvangmiddag of „jour”, zoals in die dagen bij de beau-monde gebruikelijk was. Daar zullen stellig vele echtgenoten van leden van de Hofhouding, van de Staten en van Vreemde Gezanten elkaar ontmoet hebben. Hoe het daar toe ging en hoe men de verschillende vertrekken eigenlijk bewoonde is natuurlijk niet te achterhalen. Wel kunnen wij ons van de schilderijen van Pieter de Hoogh, Gerard ter Borgh en Vermeer er wel een vrij goede voorstelling van maken.

Tegen de witgepleisterde wanden stonden oudhollandse kussenkasten van eike- en ebbehout, terwijl een spinet er stellig niet ontbroken zal hebben. Zware eiken bolpoottafels, veelal bedekt met een kleurig Turks tapijt, stonden in het midden van het vertrek of tegen de wand. Men zat er niet aan, maar ernaast omdat de zware regels en lijsten beletten om de benen onder de tafel te steken. Talrijke schilderijen in brede donkere lijsten sierden de vertrekken, die des avonds

Portland (t.p.v. 3 en 20 van fig. 6, zie ook pag. 105). J. L. Graaf de Noyelles et de Fallais stamde uit een Hugenotengeslacht uit Artois in de Zuidelijke Nederlanden (welke Provincie in 1679 bij Frankrijk werd ingelijfd). In 1674 werd hij kapitein in het garderegiment van Prins Willem III, in 1681 kolonel in het regiment Fallais, in 1691 „Vague-mestre-général”, in 1694 lt.-generaal en in 1704 generaal der infanterie van het Staatse leger. Gedurende de negenjarige oorlog (1688-1697) hielp hij een franse doorbraak in Brabant verhinderen. Tijdens de Spaanse Successie-oorlog (1704-1713) nam hij deel aan het succesrijke beleg van Venlo, veroverde Stevensweert en doorbrak de franse linies eindigend met de val van het fort Zandvliet bij Bergen op Zoom. De Noyelles werd daarna uitgeleend aan de Spaanse troonpretendent Karel III. Een slechte gezondheid maakte een eind aan zijn leven op 12 april 1708. (Zie: A. J. Enschedé „J. L. Comte de Noyelles et de Fallais, général au service des provinces-unies” in *Bulletin de la Commission de Phistoire des Eglises Wallonnes*. 2me Série la Haye 1896, 79. Voorts: Herckenrode *Nobiliaire des Pays-Bas III*, 1458).

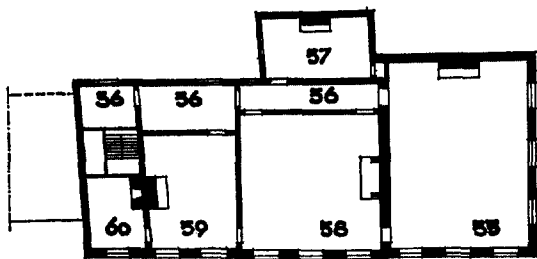

Fig. 4. Plattegrond van de tweede verdieping van het huis Wederhoudt in 1669.

55 kamer	58 kamer
56 gang	59 kamer
57 vertrek	60 vertrek

verlicht waren met het licht van één of meer koperen kaarsenkronen. De vloeren in het voorhuis en van de grote zaal en in het algemeen waar deze rusten op keldergewelven, waren belegd met tegels in wit en zwart marmer of paarse Oland-steen. Alles was berekend op zware effecten, grote contrasten tussen het licht van de wanden en het donker van de meubels en van de eiken, soms donker groen gekleurde, balkenplafonds. De talrijke glimlichten van de stenen vloeren en van de gebeeldhouwde kasten en tafels zullen het barokke effect nog verhoogd hebben. Ruime keukens en bergruimten waren in het onderhuis, terwijl het zelfs niet geheel uitgesloten is, dat men over een met de hand bedienbaar liftje beschikte, dat van daar (via kamer 4, fig. 2) naar de verdiepingen leidde. Kokers, waardoor men goederen naar boven kon hijsen kende men trouwens al in de Middeleeuwen, zoals bij voorbeeld nog te zien is in het Muider slot.

Na de dood van de Noyelles bleef zijn vrouw in het grote huis wonen waarvan zij wellicht gedeelten tijdelijk verhuurde. Zo werd bij voorbeeld de stalling in gebruik gegeven aan baron van Welderen, gedeputeerde van Gelderland bij de Staten-Generaal¹³. Toen de Gravin overleed in 1715 gingen haar bezittingen over op haar neef Graaf d'Aumale, majoor der Cavalerie te Leeuwarden¹⁴. Deze verhuurde het gehele pand aan buitenlandse diplomaten¹⁵ en daarna aan de Opperstalmeester van Prins Willem IV, baron de Grovestins, wiens echtgenote een „Kabinet van zeldzaamheden” in het huis liet onderbren-

¹³ Hij verkreeg in 1714 consent om een deur aan te brengen in de stal van de Gravin de Noyelles, uitkomende in de gang van het Valkhuis (Gem. Arch.).

¹⁴ De Vink *l.c.*, 58. Voor een afbeelding uit die dagen zie afb. 2.

gen. In 1756 had zij aan Daniël Marot Jr., opdracht gegeven een ontwerp te maken voor zo'n kabinet, bestaande uit een aantal van laden en glasdeuren voorziene wandkasten, waarin de zeldzaamheden werden geborgen (afb. 4)¹⁶.

In deze tijd moet een ingrijpende verbouwing in het huis hebben plaatsgevonden, zoals uit de sedertdien gemaakte afbeeldingen van het Buitenhof blijkt (afb. 5). De hoofdingang met stoep werd van het midden van de gevel naar de plaats van de stal overgebracht, terwijl de laatste tot vestibule werd omgebouwd met aangepaste niveaus. Van hieruit kon men rechtuit een nieuwe trap naar de eerste verdieping bereiken of rechtsaf de nu versmalde gang ingaan, welke leidde naar de verschillende vertrekken. Op de plaats van het verwijderde trappenhuis kreeg men zowel beneden als boven een groot vierkant vertrek erbij. Het laatstbedoelde vertrek op de eerste étage werd vermoedelijk tot kabinet van zeldzaamheden ingericht. De gravure van Marot lijkt namelijk geheel toepasselijk op dit vertrek, zowel wat plattegrond als kamerhoogte betreft. Het wenteltrapje van sousterrain tot opkamer was met deze verbouwing vervallen (fig. 6, 7 en 8).

Bij vergelijking van de opeenvolgende afbeeldingen van het huis de Noyelles-d'Aumale is het goed te zien hoe men geleidelijk alle oude kruisvensters door modernere engelse schuiframen heeft vervangen, waarbij tevens de vensterbankhoogten werden verlaagd en de raamopeningen bijgevolg vergroot werden. Dit proces heeft zich tot in de 19de eeuw voortgezet toen ook de vensters van de hoogste verdieping aan de beurt kwamen. Helaas heeft dit alles meegebracht, dat het beeldhouwwerk van de guirlandes toen grotendeels werd weggehakt. De oorspronkelijke verhoudingen van de gevel werden wel zwaar verminkt (afb. 10).

Het Kabinet van Natuur en Kunst en de Bibliotheek van Stadhouder Prins Willem V naar Buitenhof 37

De prinselijke Familie bezat in het er tegenoverliggende Stadhouderlijk Kwartier (afb. 2 midden) een omvangrijke collectie belangrijke schilderijen, waaraan sedert 1751 ook een verzameling munten, penningen en gesneden stenen, van

¹⁵ Het huis werd verhuurd aan Baron van Reischach „Ongarische Minister”, zoals hij op een gravure van het Buitenhof in het Gem. Archief genoemd wordt.

¹⁶ Lunsingh Scheurleer *l.c.*, 20 en de Vink *l.c.*, 58.

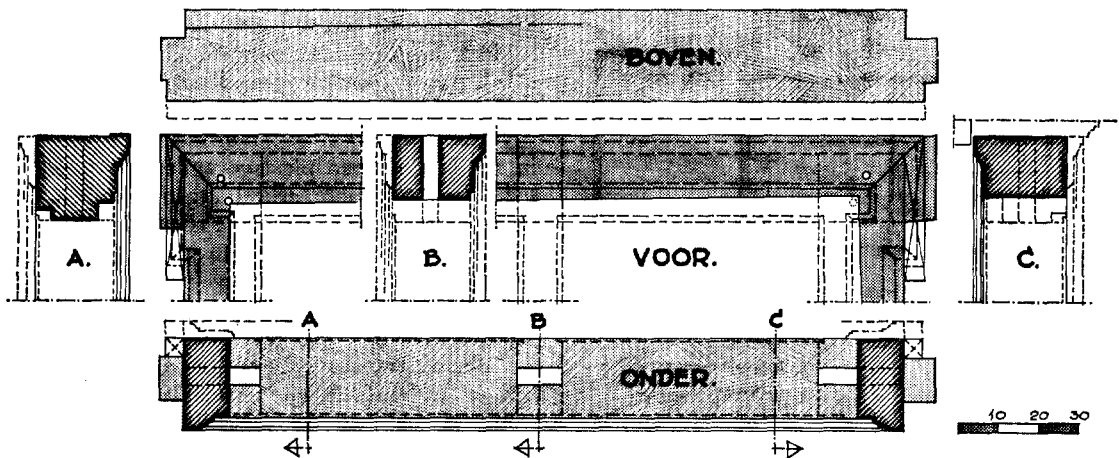

Fig. 5. Opmetingstekening van één der oude eiken bovendorpels van de vensters van Buitenhof 37.

schelpen, vinders en opgezette dieren werd toegevoegd. Door vele gelukkige aankopen verrijkt werd deze collectie al spoedig te groot om in het Binnenhof een plaats te vinden.

Nog tijdens de minderjarigheid van de prins werd besloten tot de aankoop van het huis d'Aumale in 1766. David van Stolk te Rotterdam kreeg opdracht een ontwerp te maken voor de verdeling van de verzameling over het gebouw en een eventuele verbouwing. Deze kweet zich met ijver van zijn taak en diende al spoedig een rapport in, waarin werd voorgesteld om op het achtergelegen pakhuis nog twee of drie verdiepingen op te trekken en de trap ten dele te „veranderen”. Uit deze laatste zinsnede mag waarschijnlijk worden geconcludeerd, dat de bestaande trap werd doorgetrokken naar de verdiepingen, terwijl een drietal nieuwe kamers achter deze trappen en boven een pakhuis (een vóormalige stal van Bentingh) aan het huis werden toegevoegd. De oorspronkelijke smalle trapjes van de eerste naar de tweede verdieping zullen toen zijn afgebroken, zoals hierboven reeds werd verteld. Zij waren nu overbodig geworden. Een rechte steektrap voerde van de tweede verdieping naar de zolder.

Van Stolk deed voorts een tweetal voorstellen voor de verdeling van bibliotheek en verzameling over het geheel der vertrekken, die met bredere doorgangen onderling bereikbaar werden gemaakt. Op de begane grond werd de bibliotheek ondergebracht, waarschijnlijk in de ruimten 6, 7 en 8 van fig. 9. Deze telde niet minder dan 8000 boeken en een groot aantal

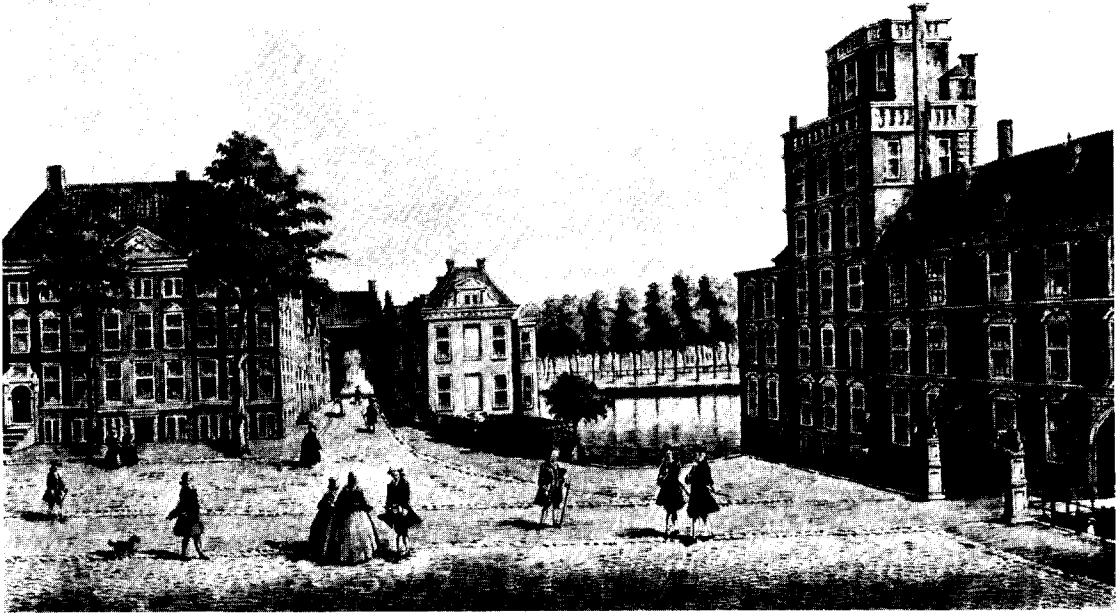
handschriften, voorts boeken met prenten van Rubens, Van Dijk en Jordaens, een recueil met prenten van Dürer, 400 tekeningen van Watteau en vele kaarten. In de overige kamers op de begane grond vonden de natuurkundige instrumenten en de modellen van molens, pompen en andere merkwaardigheden een plaats.

Op de eerste verdieping was het kabinet van penningen en antiquiteiten ondergebracht, terwijl vijf kamers dienden voor het kabinet van natuur en kunst. Vitruines bevatten de verzameling vlinders, koralen, kreeften en krabben, amfibieën, vissen, reptielen, schelpen, fossielen en edelstenen. Voorts kon men er nog opgezette viervoeters en vogels bewonderen en zelfs een nijlpaard en een giraffe. Op de tweede verdieping ten slotte kon men geraamtes van vogels zien benevens kledingstukken uit China en Ceylon en vele ethnografische curiosa¹⁷.

Buitenhof 38

Reeds op de vogelvluchtkaart van C. J. Visscher uit 1616 kan men zien, dat de noordzijde van het Buitenhof na 1570 geheel bebouwd werd. Links van het hoekperceel van de Hofsmid Allert Claesz, zien wij een hoog huis met twee deuren in de gevel. Dit moet het huidige Buitenhof 38 zijn, want die beide deuren waren daar tot 1971 nog aanwezig. De linker was de huisdeur en de rechter was de poortdeur, toegang gevend tot het achtergelegen Valkhuisterrein en thans ver-

¹⁷ Lunsingh Scheurleer *l.c.*, 26 e.v.

Afb. 5. Buitenhof en Voorpoorte van den Hove. Gewassen tekening omstreeks 1760.

(Foto Gem. Archief).

Afb. 6. Buitenhof 37, 38, 39 en 40. Foto omstreeks 1870.

(Foto Gem. Archief).

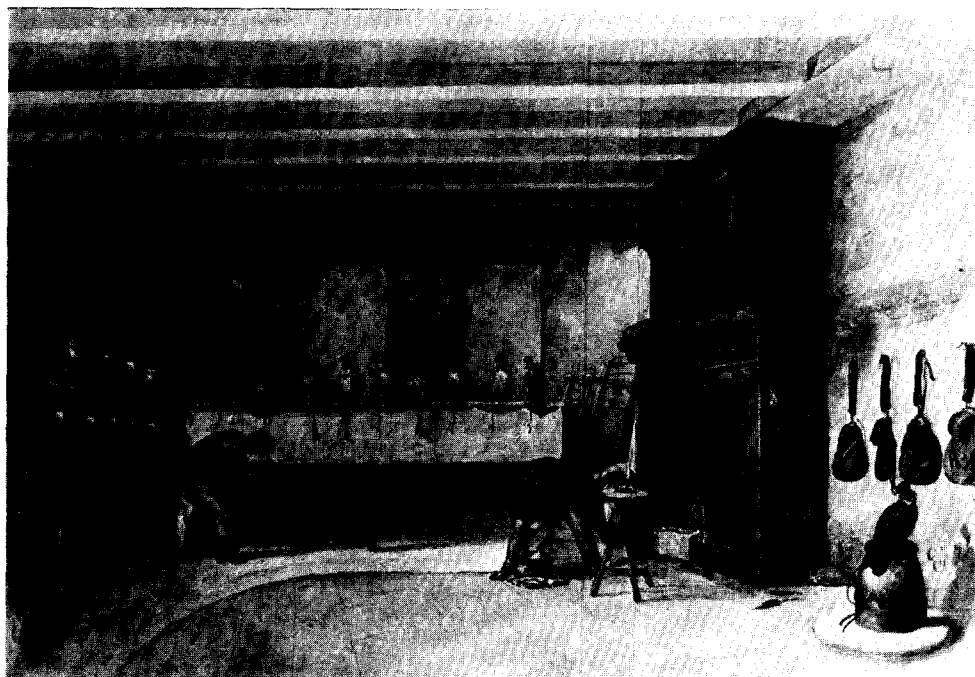
Afb. 7. Buitenhof en Gevangenpoort. Foto omstreeks 1880.

(Foto Gem. Archief).

Afb. 8. Buitenhof met standbeeld van Koning Willem II. Foto omstreeks 1880.

(Foto Gem. Archief).

Afb. 9. Interieur van een valkenkamer op het Loo.
Eigendom van Hare Majesteit de Koningin.

Aquarel door J. B. Sonderland.
(Foto Kon. Huis Archief).

Afb. 10. Buitenhof 37 vóór de restauratie in 1971.

(de Waal Archi-Foto nv).

Afb. 11. Buitenhof 37 vóór de restauratie in 1971.

(de Waal Archi-Foto nv).

Afb. 12. Buitenhof 37 na de restauratie.

(Foto Joseph Baas, Het Vaderland).

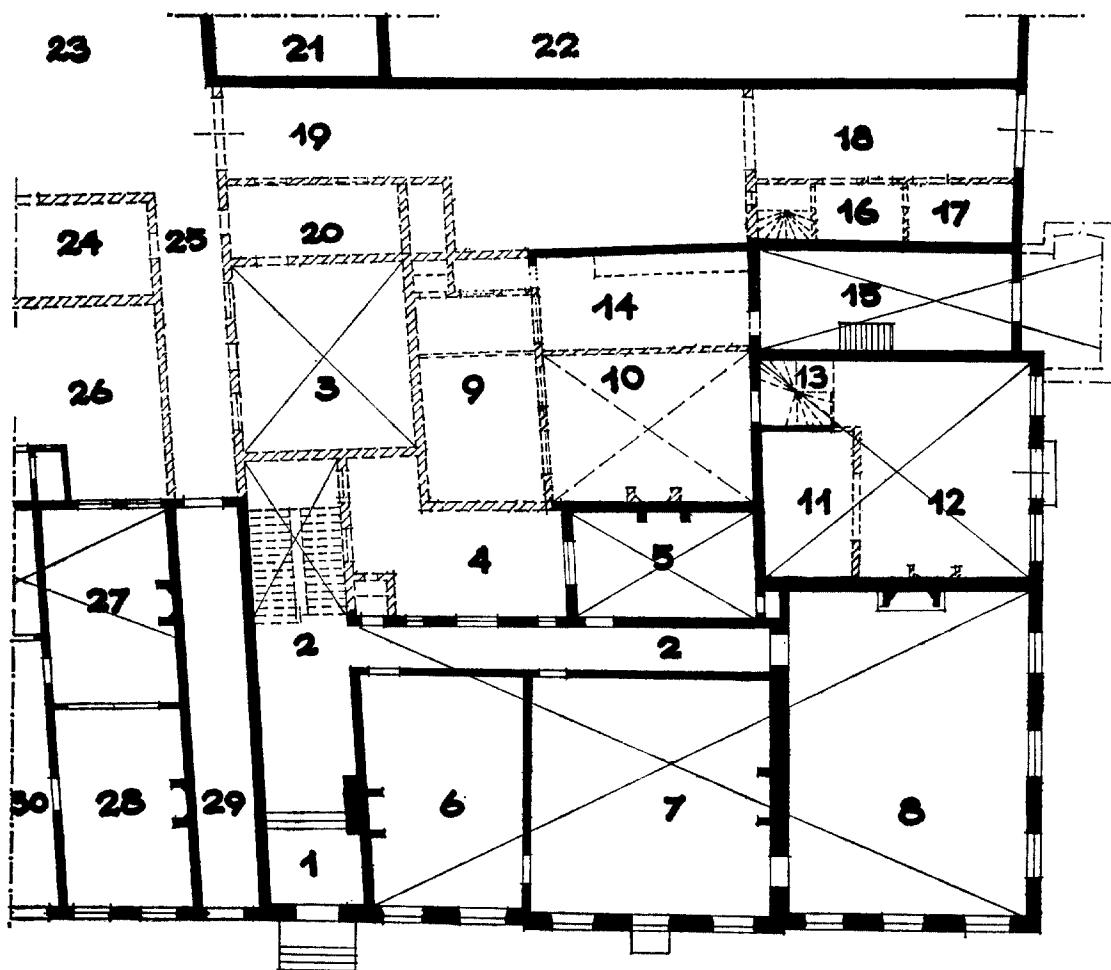

Fig. 6. Plattegrond van de beganegrond van de huizen d'Aumale, de la Tour en Walch omstreeks 1764.

Huis d'Aumale

1 entree	3 het oude pakhuis, vroeger stal van Beningh	4 plaatsje	5 vertrek	6 kamer	7 kamer	8 zaal
----------	---	------------	-----------	---------	---------	--------

1ste huis de la Tour

9 tuin	10 achterkamer	11 alcoof	12 voorhuis	13 trap
--------	----------------	-----------	-------------	---------

2de huis de la Tour

14 achterkamer	15 voorhuis
----------------	-------------

Poortwoning

16 entree	17 wacht	18 poort of vóórgang
-----------	----------	----------------------

Hofstallen

19 poort	21 koetshuis Stadhouder	23 Plein van het Valkhuis
20 stal, vroeger van Beningh	22 tuin Gevangenpoort	24 stal, vroeger van Beningh
		25 achtergang

Huis Walch

26 tuin	27 achterkamer	28 voorkamer	29 poort	30 entree
---------	----------------	--------------	----------	-----------

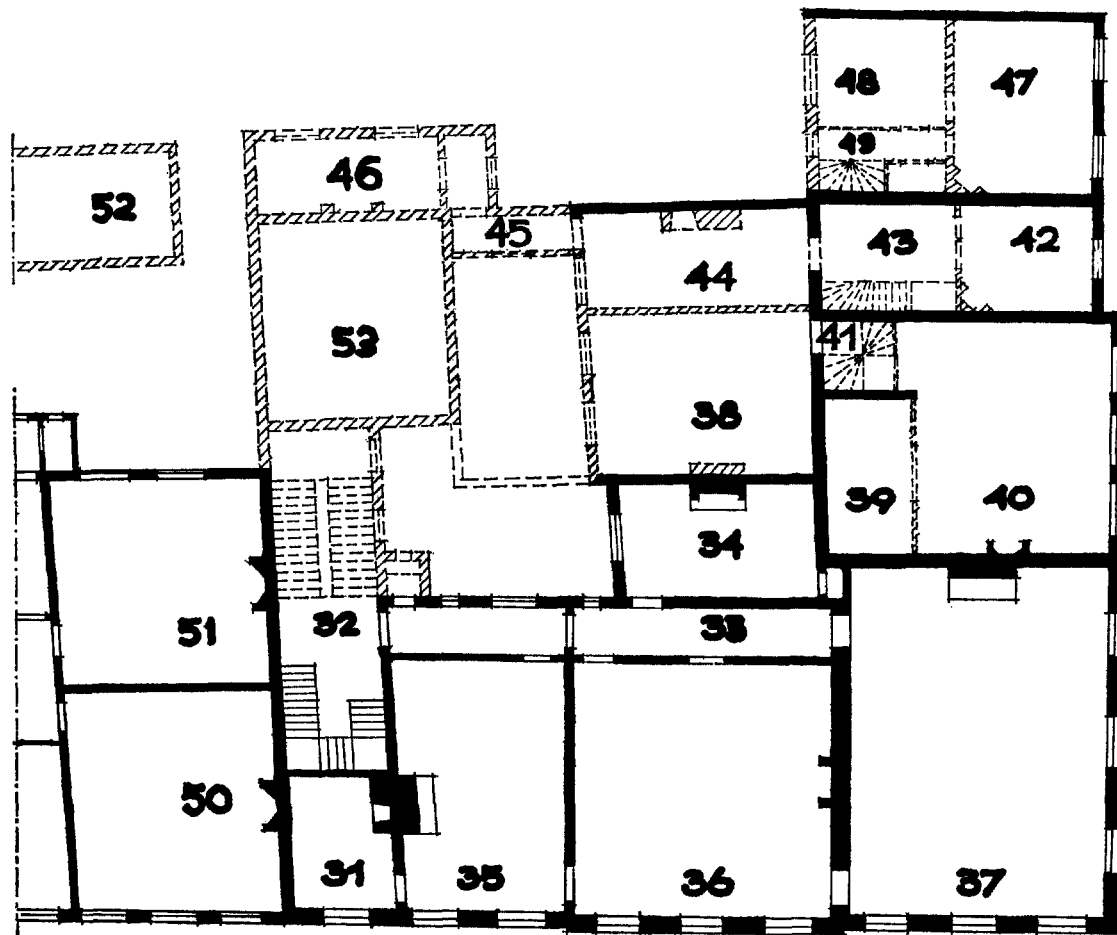

Fig. 7. Plattegrond van de 1ste verdieping van de huizen d'Aumale, de la Tour en Walch omstreeks 1764.

Huis d'Aumale

31 vertrek	33 gang	35 kamer	37 kamer
32 trappenhuis	34 vertrek	36 kamer	

1ste huis de la Tour

38 achterkamer	39 alcoof	40 voorkamer	41 trap
----------------	-----------	--------------	---------

2de huis de la Tour

42 voorkamer	44 achterkamer	46 kamer boven de stal
43 portaal	45 doorloop	

Poortwoning

47 voorkamer	48 achterkamer	49 gang
--------------	----------------	---------

Huis Walch

50 voorkamer	51 achterkamer	52 kamer boven de stal
--------------	----------------	------------------------

vallen. Het pand, dat zeer dikwijls is verbouwd, heeft vele eigenaars gekend. Sommigen woonden er, anderen verhuurden het.

Het pand Buitenhof 38 was in 1644 gekocht door Cornelisz Claesz de Geus van de vendrig van Burchen. De achterzijde van het perceel werd toen begrensd door het Valkhuis, de westzijde door P. Paret en J. van Heiningen, terwijl zich aan de Oostzijde de gemene poort bevond (zie Fig. 2 sub 35 en 34). Nog in hetzelfde jaar volgde de verkoop aan G. Bronsraet, die consent verkreeg om de voorgevel van zijn nieuwe eigendom op de rooilijn van het pas gebouwde pand Wederholt te mogen zetten. Het bestaande huis lag namelijk aanmerkelijk achteruit. Intussen heeft Bronsraet van deze bouwvergunning geen gebruik gemaakt, zoals later zal blijken. Op de plattegrond van 1669 zien wij, dat het pand 38 in dit jaar bewoond werd door weduwe Schaefferts en het huis nr. 39 door Pranghjan. Eerstgenoemde had een turfloods — waarschijnlijk in huur — achter het huis van Pranghjan (fig. 2 sub 37). In 1688 wisselde Buitenhof 38 opnieuw van eigenaar. Bij de verkoop aan Sara Thielens, gehuwd met Levingstone, werd vermeld, dat het perceel grensde aan Noord- en Oostzijde aan de heer Bentingh. Lambert van Notten, die de opvolgende eigenaar was van het pand Smits, noch de Noyelles worden genoemd. Van een verkoop van grond door de Staten van Holland aan Bentingh is echter geen notariële akte te vinden. Wellicht heeft de Koning-Stadhouder zijn invloed aangewend om Bentingh hier aan een paar stalgebouwen te helpen, die op het terrein van het Valkhuis werden gezet. Van de gescheiden huisjes van Jan de Parijs en zijn bureu (zie blz. 117) wordt nergens gerept en het lijkt aannemelijk, dat men deze tot stallen voor de Graaf van Portlant heeft ingericht. De oude turfloods van Wederholt was blijkbaar afgebroken en vermoedelijk is het erf van Notten enkele meters ingekort. Van een aankoop is echter niets te vinden, maar de later volgende situaties ter plaatse wijzen in deze richting. (Vergelijk fig. 2 met fig. 6). De stal van Bentingh kon alleen bereikt worden via de poort langs Sara Thielens en men zou daarom zelfs kunnen veronderstellen, dat een overeenkomst werd getroffen met de Noyelles, waarbij de stal onder het hoekhuis in huur of gebruik werd gegeven aan Bentingh als doorrit en als koetshuis, gelegen vóór diens eigen stalling. Daarmede zou tevens de opgave als enige oostelijke buurman van Sara, namelijk Bentingh, zijn verklaard. Uit de genoemde koopakte dient

men ook op te maken, dat haar perceel naar de Noord- of achterzijde was vergroot, omdat de stal van Bentingh tussen haar grond en het terrein van Van Notten blijkt te liggen. (Was Levingstone wellicht een Engelsman in dienst van de Koning-Stadhouder, die evenals Portlant door Willem III voor zijn diensten beloond werd?). Het is wellicht geen toeval, dat de Noordelijke stal van Bentingh ongeveer gezocht moet worden op de plaats, waar op de oudste kadastrale kaart van dit Stadsdeel, opgemaakt in 1813, een apart perceeltje is aangegeven. (Dit is op fig. 6 te vinden bij 24). In 1700 diende Buitenhof 38 Arend van Dijck, advocaat van Holland, tot woning. Na de dood van Levingstone in 1700 verkocht zijn weduwe haar huis aan deze Arend van Dijck. Evenals voorheen werd het pand beschreven als grenzend Noord en Oost aan de heer Bentingh en West aan Van Rhenen. Of Bentingh zijn stallen heeft moeten opgeven na de dood van de Koning-Stadhouder in 1702 is niet bekend, maar wel valt het op, dat bij de verkoop van het pand van Arend van Dijck aan Abraham Everaars in 1737 als buurman aan de Oostzijde nu weer de eigenaar van het hoekhuis wordt genoemd zonder vermelding van de stallen van Bentingh, terwijl in latere akten wordt gesproken van „de Stal toebehoord hebbend aan de Grave van Portlant”.

Genoemde A. Everaarts had het huis verhuurd aan Dominee van Uijtrecht. De eigendom ging daarna weer over, nu aan de Mr. Metselaar Braxhoofden, aan wie in 1730 vergunning werd verleend een kelder te maken. Deze kelder, later met grond gevuld, werd bij de laatste restauratie teruggevonden en weer bruikbaar gemaakt (onder 36 van fig. 2). De tuin van het buurhuis Buitenhof 39 schijnt er in deze tijd bij gekocht te zijn want als het laatste in 1739 door de Weduwe Dijckerhof wordt verkocht aan Simon Back vinden wij als naburig erf aan Noord- en Oostzijde de Weduwe Braxhoofden genoemd. In 1737 werd G. C. Walch eigenaar van het pand. Hij was kleermaker en kamerdienaar van de Prins. Walch kreeg in 1761 vergunning om de voorgevel van zijn pand in de rooilijn van de buurhuizen te plaatsen. Bij de restauratie van de Kadastergebouwen is inderdaad de fundering van de voormalige terugliggende gevel van Walch gevonden (fig. 2). Dit achteruitliggen verklaart waarom de voorgevel van Wederholt aan de linkerzijde van een afgeschuinde hoek was voorzien. De stoep en het nog aanwezige ijzeren stoephek van Buitenhof 38 dateren mede uit

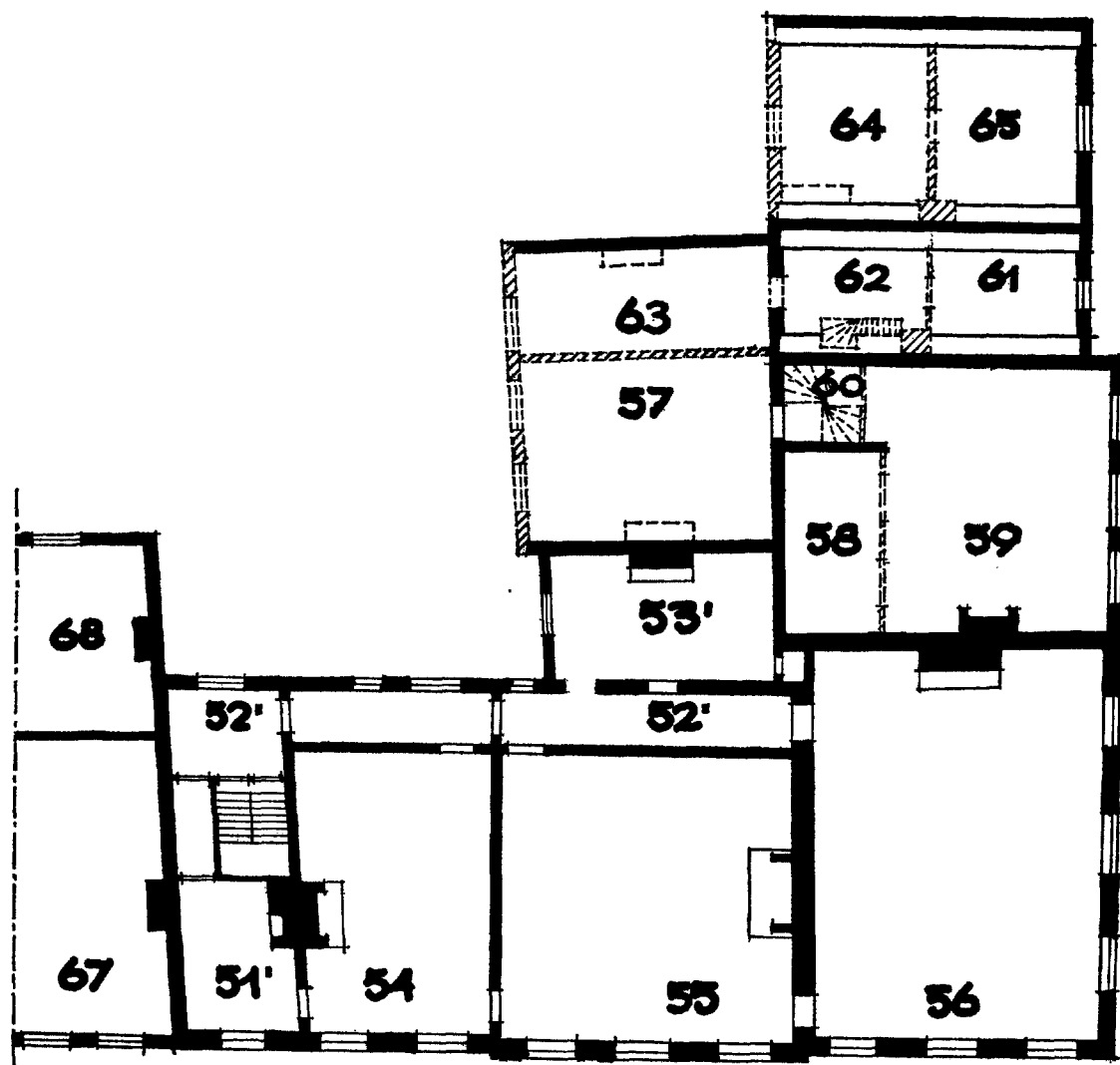

Fig. 8. Plattegrond van de 2de verdieping van de huizen d'Aumale, de la Tour en Walch omstreeks 1764.

Huis d'Aumale

51¹ vertrek

52¹ gang

1ste huis de la Tour

57 achterkamer

2de huis de la Tour

61 kamer

Poortwoning

64 zolder

Huis Walch

67 voorkamer

53¹ vertrek

54 kamer

58 alcoof

62 zolder

65 kamer

68 achterkamer

55 kamer

56 kamer

59 voorkamer

63 kamer

60 trap

Afb. 13. Kantoor Bewaring Hypotheken, Kadaster en Scheepsbewijzen. Hoekzaal in 1971 (zie Fig. 12 en Fig. 18 sub 2). (Foto G. J. Rozenburg te Maassluis).

Afb. 14. Buitenhof 37. Zaal 2 na de restauratie (zie Fig. 18 sub 2). (Foto G. J. Rozenburg te Maassluis).

Afb. 15. Hypotheekkantoor. Voorzaal in 1971 (zie Fig. 12 en Fig. 18 sub 1).
(Foto G. J. Rozenburg te Maassluis).

Afb. 16. Buitenhof 37. Vestibule na de restauratie (zie Fig. 18 sub 1).
(Foto G. J. Rozenburg Maassluis).

1761, evenals het rococoplafond in de benedengang.

Voordat het huis in de vorige eeuw bij het Kadastergebouw werd getrokken hebben er nog verschillende eigenaars in gewoond. In het begin van de vorige eeuw moet de voorgevel gemoderniseerd zijn en van een strakke kroonlijst voorzien. De ramen vertonen nog fraai snijwerk op de middenstijl.

Buitenhof 36, thans boekhandel van Stockum

In het jaar 1611 ruilde deurwaarder Jacob Schouten zijn woning op het Binnenhof tegen een klein huis naast de Hofsmid Allert Claesz gelegen¹⁸. Hij liet dit afbreken en bouwde er een nieuwe woning welke in de rooilijn van de muur van de Gevangenpoort kwam te liggen (fig. 2 sub 9, 10 en 11). Enkele jaren later werd dit nieuwe pand door Heyndrick Hondius, koperplaetsnijder, in eigendom verkregen¹⁹. Deze woonde het tot 1640, toen het overging aan Johannes Smits, wollen en zijdelaekenkooper. Na diens dood in 1669 werd het gekocht door Lambert van Notten. Vermoedelijk had het pand een vrij ruime tuin, achter en op zij van het huis. In die zijtuin liet Van Notten in 1671 een smal huisje bouwen (zie 14 en 15 van fig. 6). Op 19 december 1671 verkreeg hij namelijk consent om onder de straat een kelder te maken en een stoep en een luifel voor zijn huis aan te brengen. Mogelijk heeft hij dus zijn oude huis toen ook laten veranderen. Nog heden bevindt zich ter plaatse van de tweede woning een smalle kelder, die tot onder het trottoir doorloopt (zie fig. 6, nr. 15) en die aan de noordzijde lichtopeningen heeft gehad toenmaals uitzijnde op een smal strookje eigen tuin, of — maar minder aannemelijk — op het terrein van de Gevangenpoort. De stijl van de halsgevel aan de straat (afb. 5) is van het derde kwart van de 17de eeuw. Op de plaats waar zich thans nog de keldertrap bevindt zal vermoedelijk ook de opgang naar boven geweest zijn. De Vink²⁰ vermeldt, dat Herault de la Tour in het oude huis woonde en Wayfort in het kleine huis rechts daarvan. Vermoedelijk heeft er tussen 1669 en 1688 ook een transactie plaats gehad, waarbij Van Notten een strookje grond achter in zijn tuin aan de toenmalige eige-

naar van het Valkhuis, Prins Willem III, afstond en waarbij hij in ruil daarvoor de beschikking kreeg over een kamer boven één der stallen van het Valkhuis, die in gebruik was bij Graaf Bentingh (zie fig. 7 sub 46). Deze kamer werd dan bij het smalle pandje van de Heer Van Notten getrokken. Het was een zeer oud voorbeeld van horizontale eigendom, want wanneer de erven Van Notten in 1698 hun perceel verkopen aan Jean Herault de la Tour vinden wij ten westen wederom de stal van Portlant, voorts ten noorden de Gevangenpoort en aan de zuidzijde 't huys van de Grave van Noyelles. Deze transactie omvat niet één huis, maar „twee huysen en erven met de kamer daarnevens boven de Stal van de Grave van Portlant aldernaest de Gevangenpoort op 't Buijtenhoff”.

Uit hetgeen elders wordt medegedeeld omtrent deze stal van Bentingh en de kamer daarboven moet de conclusie worden getrokken, dat de hierbedoelde stal uit een groot en uit een klein gedeelte heeft bestaan (fig. 5 sub 3 en 20). Het grote stuk werd, gelijk wij zagen, in 1766 vervangen door drie expositieruimten voor Willem V (zie fig. 9, 10 en 11, resp. 3, 31 en 51), terwijl de kamer boven de stal nog bestond in 1773. Tijdens de restauratie van Buitenhof 34 en 35 kon worden vastgesteld, dat de bewuste kamer (fig. 7 sub 46) met de stal daaronder een aanbouw gevormd had tegen het grote stalgedeelte. In de noordmuur van de expositieruimte werd het noklood van het aangebouwde lessenaarsdak teruggevonden.

In 1711 was de voorgevel van Buitenhof 36 na verkregen consent op de rooilijn van het hoekpand gezet en in deze staat vinden wij het huis weergegeven op het schilderij van Ten Compe (afb. 3) de Vink a.v. pag. 69. Huurder was toen procureur Van der Ven.

In 1771 volgde daarop de verkoop door Jean de la Tour aan Prins Willem V, die blijkbaar zocht naar uitbreidingsmogelijkheden voor zijn verzamelingen in het hoekhuis. Intussen zag de Prins voorlopig nog van deze uitbreiding af, want het grootste huis, nu Buitenhof 36, verkocht hij even later aan zijn kamerdienaer Walch, terwijl hij het andere huis met de kamer boven de stal tot pagehuis bestemde.

¹⁸ *Die Haghe*, 1933, 69.

¹⁹ Het gekochte perceel grensde volgens de Koopakte Oost aan de „Heerstraat” (Dit is hier Buitenhof vijfverzijde), Zuid aan het huis van Allert Claesz van Ravesteyn, hofsmit, West aan het Valkhuys, nu Jan de

Parijs en Noord aan de tuin of erf van de Voorpoorte. Deze omschrijving klopt geheel met de reeds genoemde kaart van 1616. (Over Jan de Parijs zie ook pag. 117).

²⁰ De Vink *l.c.*, 70.

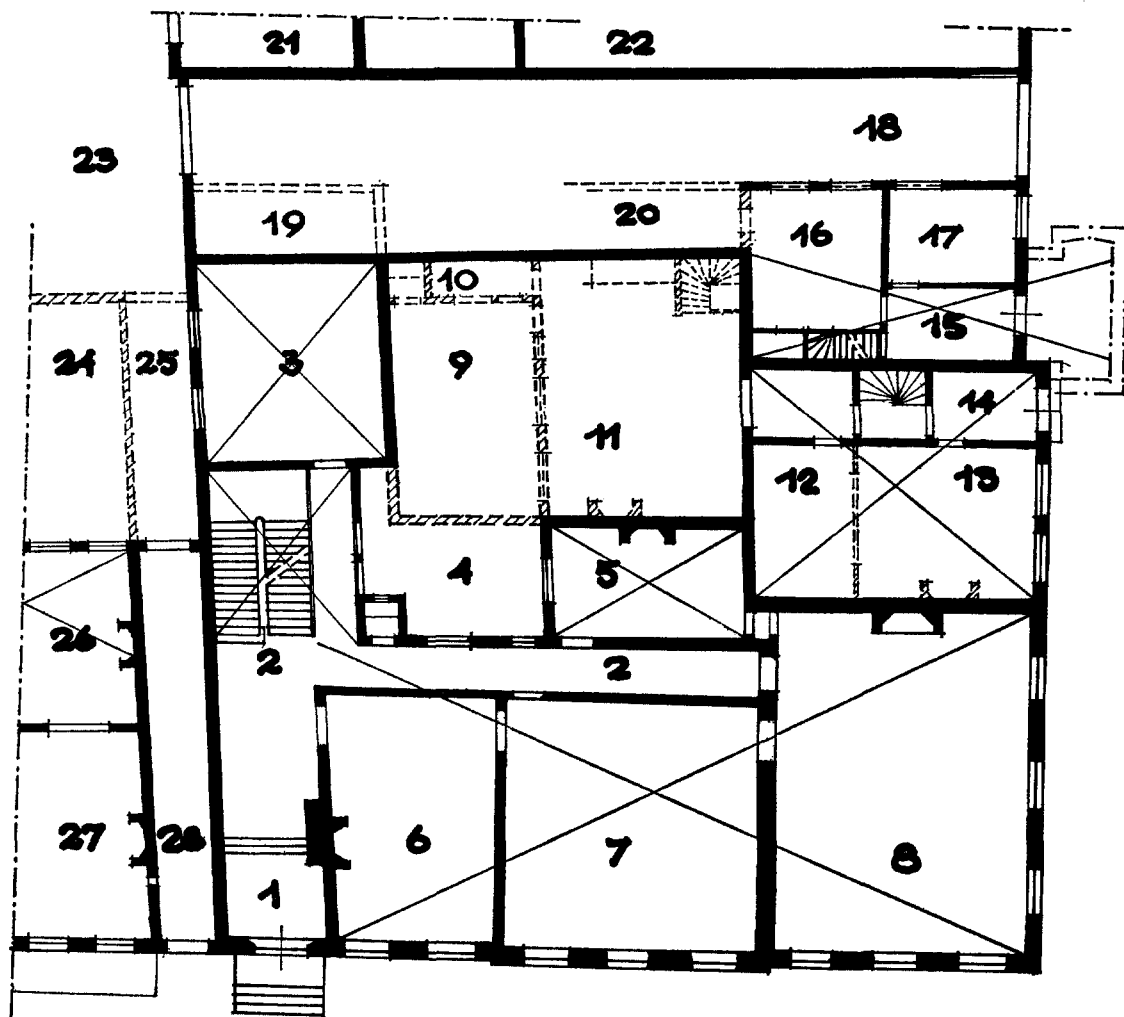

Fig. 9. Kabinet van de Stadhouder, begane grond omstreeks 1780.

1 entree	6 expositieruimte	} bibliotheek (?)	15 vestibule	} woning Haag	24/25 tuin	} weduwe Walch
2 trapehuis	8 expositieruimte		16 portaal		26 achterkamer	
3 expositieruimte Natuurkundige instrumenten (?)	7 expositieruimte	17 vertrek	18 poort	27 voorkamer		
4 plaatsje	9 tuin	19 berging (?)	20 "	28 poort		
5 expositieruimte Natuurkundige instrumenten (?)	10 portaal	} magazijn (?)	21 koetshuis	} Hofstallen		
	11 achterkamer		22 plaats gevangenpoort			
	12 alcoof		23 plein van Valkhuis			
	13 voorkamer					
	14 vestibule					

De Schilderijen Galerij, Buitenhof 34 en 35

In 1773 gaf Prins Willem V zijn architect Philip Willem Schonck opdracht plannen te ontwerpen voor het maken van een zaal voor „Zijne Hoogheids Schilderijen”, nadat eerst nog was overwogen om de schilderijen in het pagehuis onder te brengen²¹. Toen dit ongeschikt bleek ontstond het plan om het inmiddels verrezen woninkje met zolder boven de nieuwe poort van het Valkhuis te verbouwen en daar een ruime „schilderijen-galerij” en een woning voor de Conservator van 's Prinsen schilderijen, de Heer Haag te creëren (zie de fig. 9 t/m 11) door samenvoeging met het pagehuis.

Uit verschillende gravures in het Gemeente Archief van 's-Gravenhage (zie ook afb. 3 en 5) blijkt namelijk, dat naast het smalle pand van Van Notten nog een iets breder huisje is opgetrokken met op de begane grond dubbele poortdeuren en op de verdieping twee en op de zolder één raam. Zelfs valt op te merken op enkele prenten, dat de staldeuren niet in het hart van deze gevel waren geplaatst, maar iets meer naar rechts. Daardoor zal naast de poort gelegenheid zijn geweest voor een vertrekje voor de wacht en voor een trap naar het bovenhuis (zie fig. 6). Er zijn ook schilderijen bij (o.a. dat van Jan ten Compe), welke de indruk geven alsof dit poorthuis direct grensde aan het huis van Van Notten. Dit is echter slechts schijnbaar. De indruk wordt veroorzaakt door het feit, dat het smalste huisje vanaf het Zuiden niet zichtbaar was, omdat het geheel wegviel achter de vooruitspringende gevel van Van Notten, nu De la Tour. In het Gemeente Museum in 's-Gravenhage bevindt zich nog een tekening van P. C. la Fargue, waarop al deze gevels voorkomen gezien vanuit de Gevangenpoort. De tekenaar heeft zich echter weinig moeite gegeven om de toestand exact weer te geven. (Hij kwam boven aan zijn tekening niet best uit en tekende de beide gevels door elkaar en liet van het rechter pand de top weg).

Van de beide voorgevels werd nu door Schonck één front gemaakt, waartoe deze met een stuc-laag werden bedekt, nadat de inrijpoorten vóór en achter waren verhoogd. De schilderijenzaal werd ook bereikbaar gemaakt vanuit het hoekhuis zodat één flink museumgebouw ontstond. De kleine woning, waar van 1771 tot 1773 de pages woonden, werd door de bijtrekking bij de

galerijwoning afgesneden van haar achterkamers en tuintje. Toen daarop in 1780 het huis Buitenhof 36 door de Weduwe Walch aan Prins Willem V verkocht was werd dit huis met de achterkamers van het voormalig Pagehuis uitgebreid, waardoor één grote achterkamer op iedere verdieping kon worden gemaakt, die alle achter het oude Pagehuis omliepen. Het gehele huizenblok was daarmee in handen van de Prins. De Heer Vosmaer, directeur van het Cabinet van Natuur en Kunst, die gewoond had op de tweede verdieping van het hoekpand, verhuisde naar Buitenhof 36, dat beneden werd ingericht tot magazijn.

Tussen Buitenhof 36 en 37 werd een deur gebroken, welke bij de restauratie onlangs is teruggevonden (zie fig. 11 sub 52 en 57). Wellicht is toen ook de voorgevel van 36 gewijzigd, waarbij de voordeur naar rechts werd verplaatst.

De nu op zulk een fraaie wijze geëxposeerde verzameling kunstschaten, waarvan prof. Scheurleer tot in finesses de gehele omvang en geschiedenis heeft onderzocht en beschreven, verkreeg algemene en internationale bekendheid, van dien aard zelfs, dat toen de franse troepen in 1795 ons land binnentraden in de kortste tijd alles werd ingepakt en naar Parijs overgebracht.

Helaas zijn geen afbeeldingen van de interieurs van de schilderijengalerij, noch van het naturaliënkabinet bewaard gebleven. In eerstgenoemde zaal hingen in die dagen ongeveer 200 schilderijen, waaronder enkele zeer grote stukken²². Een onderzoek in de zaal heeft uitgeezen, dat de wanden van vloer tot plafond met een behangsel bekleed waren. Een lambrisering ontbrak. Hoezeer men het ook anders zou hebben verwacht, dient daaruit geconcludeerd te worden, dat de schilderijen eveneens de gehele wand bedekten. Watteau maakte in 1720 een schilderij, voorstellend het interieur van de kunsthandel Gersaint te Parijs, waar de stukken op deze wijze waren geëtaleerd²³. Een fraaiere op-hanging van schilderstukken, namelijk boven een lambrisering, is te zien op schilderij van A. de Lelie in het Rijksmuseum te Amsterdam, weergevende het nog bestaande interieur van de kunstverzamelaar Gildemeester in zijn huis aan de Herengracht aldaar. De galerij van de Prins was slechts te bezichtigen tussen 11 en 1 uur²⁴. Kaarsenkronen en appliques ontbraken.

²¹ De Vink *l.c.*, 71.

²² Lunsingh Scheurleer *l.c.*, 29.

²³ Afgebeeld in „l'Oeil”, april 1974.

²⁴ Lunsingh Scheurleer, *l.c.*, 29.

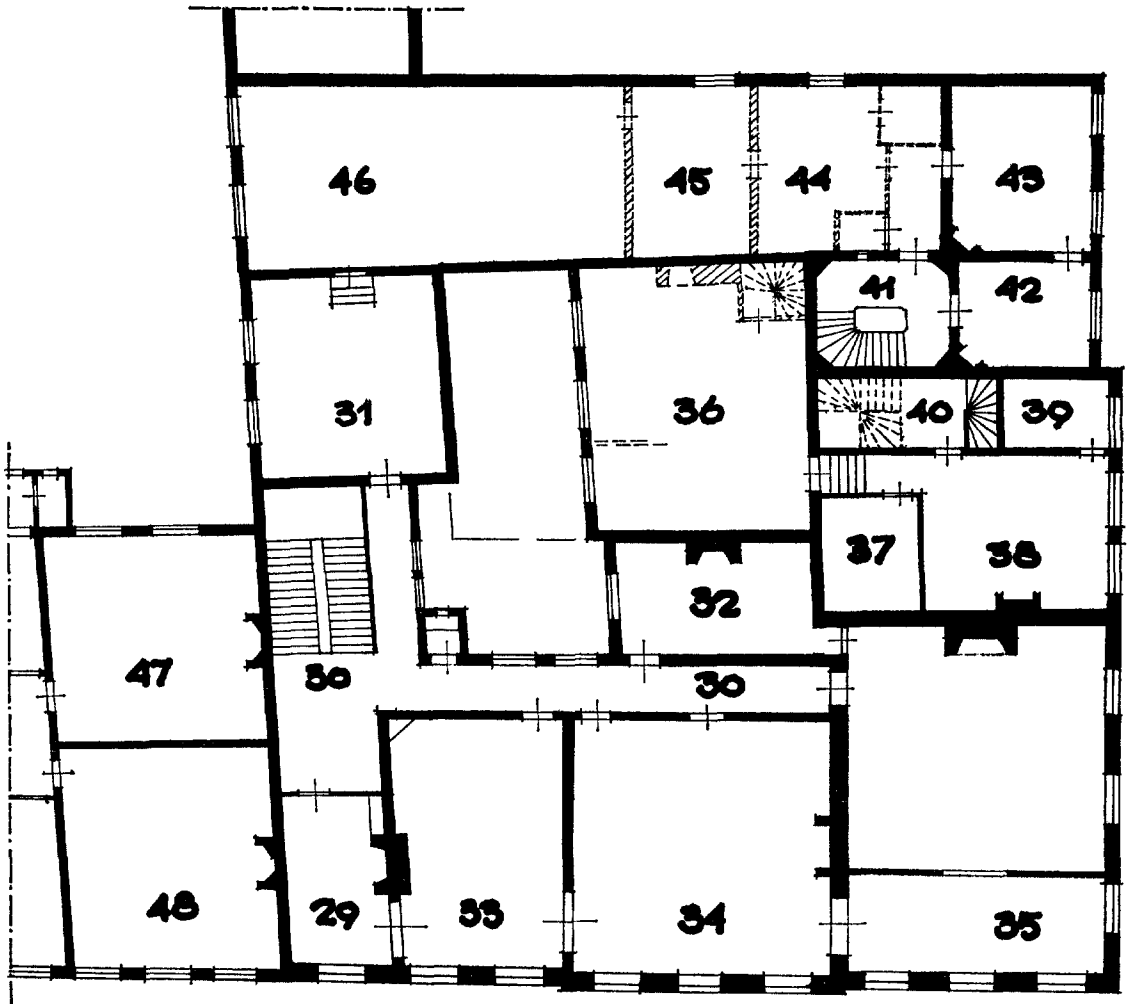

Fig. 10. Het kabinet van de Stadhouders, 1ste verdieping omstreeks 1780

29	expositieruimte	vlinders etc. (?)	36	achterkamer	} magazijn (?)
		penningen en antiquiteiten (?)	37	alcoof	
30	trappenhuis en gang	opgezette vogels, eieren (?)	38	voorkamer	
31	expositieruimte	korallen, schaaldieren (?)	39	kamertje	
32	"	opgezet nijlpaard (?)	40	trappenhuis	
33	"	vissen, reptielen (?)			
34	"	fossielen, schelpen, edelstenen (?)			
35	"	opgezette viervoeters (?)			
41	trappenhuis		47	achterkamer	} weduwe Walch
42	kamer		48	voorkamer	
43	kamer	} woning Haag			
44	keuken				
45	kamer				
46	berging				

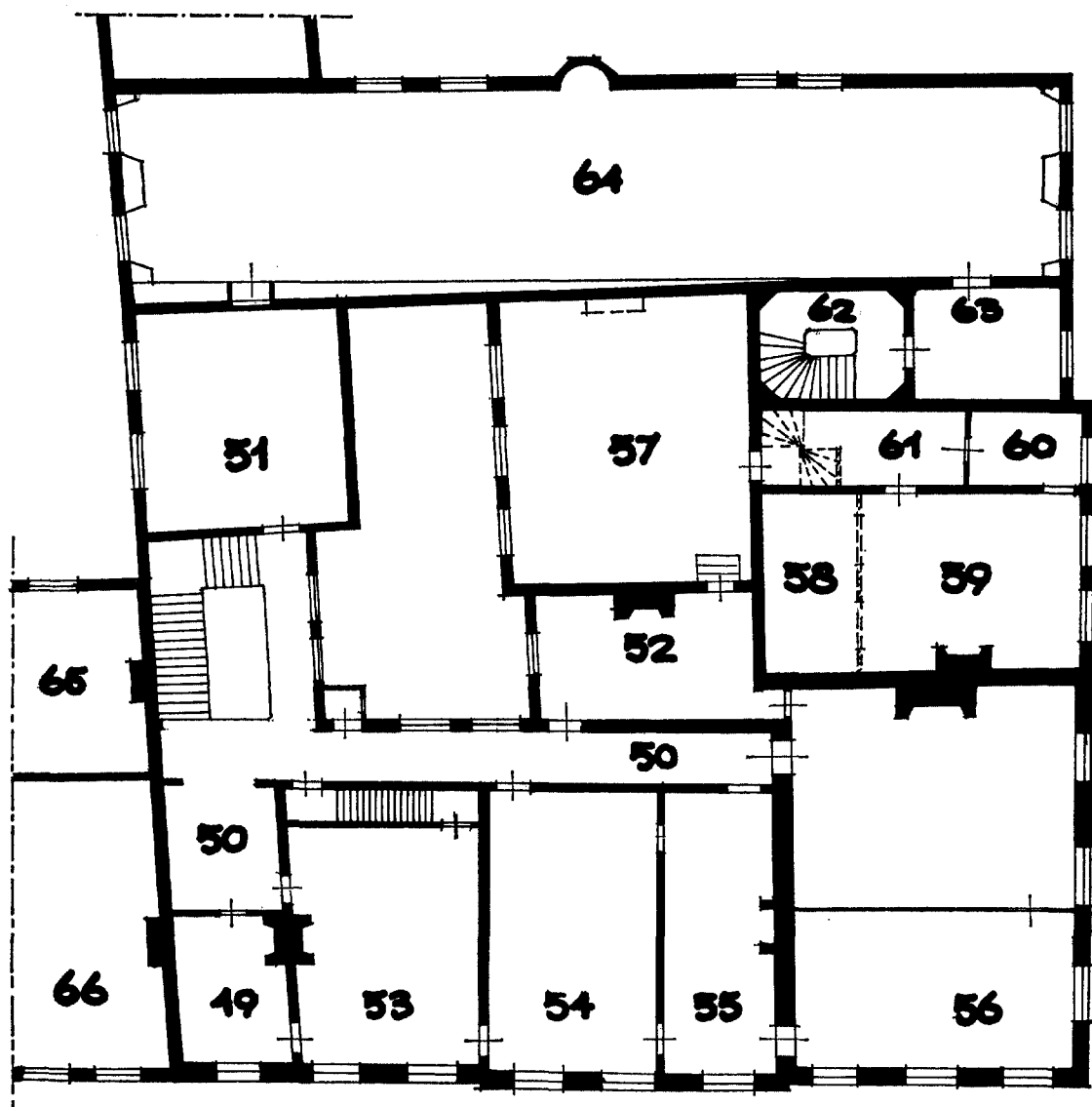

Fig. 11. Kabinet van de Stadhouders, 2de étage

49	expositieruimte	geraamten, vogels en viervoeters (?)	54	kamer	} voorm. woning Vosmaer (?)
50	trappenhuis en gang	voorm. woning Vosmaer (?)	55	kamer	
51	expositieruimte	costuums en ethnografica (?)	56	kamer	
52	expositieruimte				
53	expositieruimte				
57	kamer	} woning Vosmaer	62	trappenhuis	
58	alcoof		63	voorraimte	
59	kamer		64	schilderijen-galerij	
60	kamertje				
61	trappenhuis				

„Het Valkhuys van Sijne Excellentie”

Vanouds behoorde het Valkhuis van de stadhouders te 's-Gravenhage tot de weinige soortgelijke inrichtingen in den lande. Dr. Swaen vermeldt slechts de Valkhoven te 's-Gravenhage, Nijmegen, Sloterdijk en Axel in de Middeleeuwen, terwijl ook in Rockanje op Voorne een Valkhuis geweest is ²⁵.

Het jagen met de valk was zeer kostbaar aangezien de valken en havikken veelal in het hoge Noorden gevangen werden tot in IJsland toe. Speciale valkenvangers trokken daartoe soms tijden naar Skandinavië. De vogels moesten vervolgens afgericht en in de valkenhuizen goed verzorgd worden. Een goede valk kostte soms anderhalf maal zoveel als een paard.

De verordeningen „op het weijtspel mette voghel” van 1587 werden regelmatig vernieuwd. Had men een valk hier gevangen of van elders ingevoerd, dan diende deze volgens de „Placaten en Ordonnantien op 't stuck van de Wildernissen” van 1605 eerst aan Prins Maurits ten verkoop aangeboden te worden.

In de 17de eeuw zullen alleen de hollandse en friese stadhouders de weijtsport beoefend hebben. Frederik Hendrik was waarschijnlijk de laatste, die in 's-Gravenhage op valkenjacht ging; Prins Willem III deed dit op de Dierense Heide ²⁶.

De plattegrond uit 1669 (fig. 17) is vooral van belang omdat de bestemming der verschillende ruimten is ingeschreven. Wij zien daaruit, dat de woning van de Valkenier zich aan de Noordzijde van het plein bevond met de ingang geheel rechts. Ging men deze binnen, dan was achterin een trapje naar kelder, opkamertje en zolder, terwijl men links de woonvertrekken betrad (fig. 2, 24, 25 en de keuken 26). Naast de keuken was een plaatsje met in de uiterste hoek de waskeuken (27 en 28). Hoewel niet nader aangeduid mag men aannemen, dat de kamers 21 en 22 in de rechtervleugel van het complex de eigenlijke valkenverblijven waren. Hoe een dergelijk vertrek er kan hebben uitgezien toont ons afb. 9, die waarschijnlijk een valkenkamer op paleis Het Loo voorstelt ²⁷.

De dieren zaten op een rek, waarover een doek of mat was gehangen, welke moest beletten, dat

de vogels zich zouden verstrikken door onder de stang door te vliegen, waaraan ze met de langveter waren vastgemaakt. In deze kamer was een stookplaats waarschijnlijk meer ten gerieve van de oppassers dan van de dieren zelf. Zolang de vogel niet op de prooivogel werd losgelaten kreeg hij een huif of kaproen op de kop, waardoor hij weinig kon zien. Zo vinden wij hem steeds afgebeeld op middeleeuwse schilderijen, gezeten op de gehandschoende hand van zijn meester.

In de Valkenkamer werden de dieren uitnemend verzorgd. Gebroken wiekpenen werden zorgvuldig hersteld. Maar vooral wanneer de vogels in de rui waren kregen ze een extra goede behandeling. Zij werden dan overgebracht naar de munit. Dit was een rustig vertrek, niet op het zuiden gelegen, waarvan de vloer bestrooid werd met zand en alle drie dagen met bladen en groene twijgen ²⁸. Er stond een tobbe water om uit te drinken of in te baden.

In ons valkhuis waren zelfs twee dergelijke kamers „de grootte muijt” en „de kleine muijt” (fig. 2, 29 en 30), hetgeen op een groot aantal vogels wijst. Hiernaast was nog een vertrek, wellicht voor het personeel, terwijl op het eind van deze vleugel de paardestal was.

Het valt op, dat er geen koetshuis aan verbonden was; de jacht geschiedde trouwens te paard en te voet en de smalle poort naar het Buitenhof zou voor het passeren met koetsen wel moeilijkheden hebben opgeleverd. Hondehokken zullen op het plein gestaan hebben.

Door de vriendelijke bemiddeling van de Directeur van het Koninklijk Huisarchief, de heer L. van Dorp werd het mogelijk de namen van de valkeniers en valkenvangers te vermelden, die in de eerste helft van de zeventiende eeuw bij de Stadhouders in dienst waren. Wij treffen er leden aan van bekende valkeniersfamilies uit Valkenswaard, vanouds de woonplaats van de valkeniers in deze gewesten:

rond 1600 Philips Dircxz Mars (he).

1602 benoeming van Willem Verbrugge tot Valkenier van Prins Maurits. Deze had twee zonen, Johan en Pieter, eveneens valkeniers. Van de

²⁵ Dr. A. E. H. Swaen, *De Valkerij in de Nederlanden*. Zutphen, Thieme en Cie. 1937, A. A. Arkenbout „De Valkerij in Voorne tijdens de Middeleeuwen in „Holland””, *Reg. Hist. Tijdschrift* 1971 fig. III.

²⁶ Jhr. R. C. Six. *De Vorsten van Oranje-Nassau en de jacht*. Deventer 1898.

²⁷ Tekening door P. L. Dubourq uit 1842 in het Kon. Huis Archief.

²⁸ Swaen o.c.

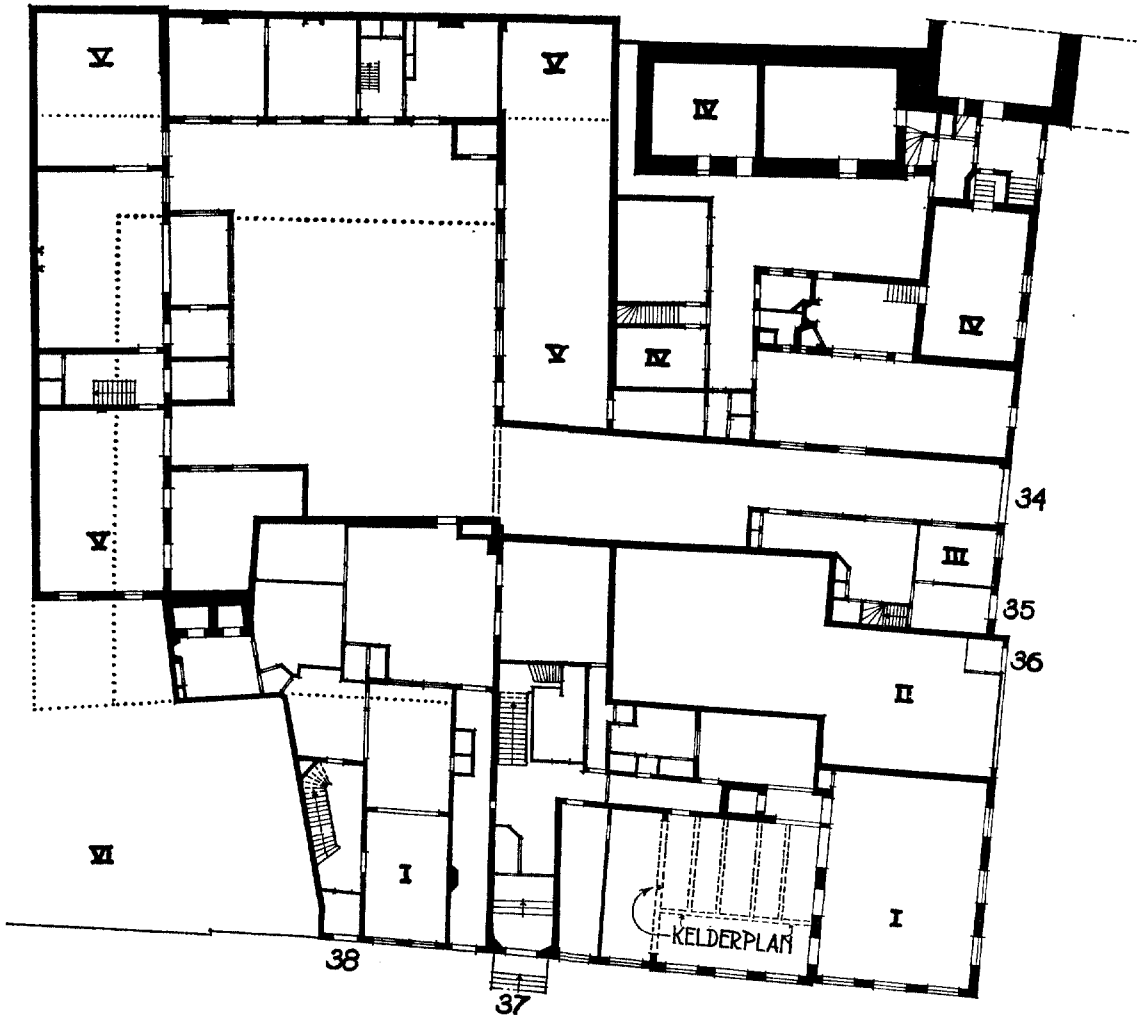

Fig. 12. Toestand vóór de restauratie, beganegrond

I. Kantoor Hypotheken en Kadaster	IV. Gevangenpoort
II. Boekhandel van Stockum	V. Rijks papier vernietiging
III. Collectrice Staatsloterij	VI. Particulieren

familie Verbrugge staat vast, dat zij in het Valkhuis gewoond hebben (blijkens het cohier van de 500e penning van 1627²⁹). Op het schilderij in het Mauritshuis van Pauwels van Hillegaert, voorstellende de Oranjes uittrekkend ter jacht, treft men 2 valkeniers of valkendragers te voet aan, die leden van het geslacht Verbrugge zouden kunnen voorstellen.

- c. 1609 Antonius Hendriksen 's Prinsen valkenvanger.
 c. 1610 Twee leden van de familie Mom te Weert in dienst van 's Prinsen Valkenier Johan Verbrugge. De Moms hadden van de Koning van Denemarken het recht gepacht om op IJsland valken te vangen en uit te voeren.

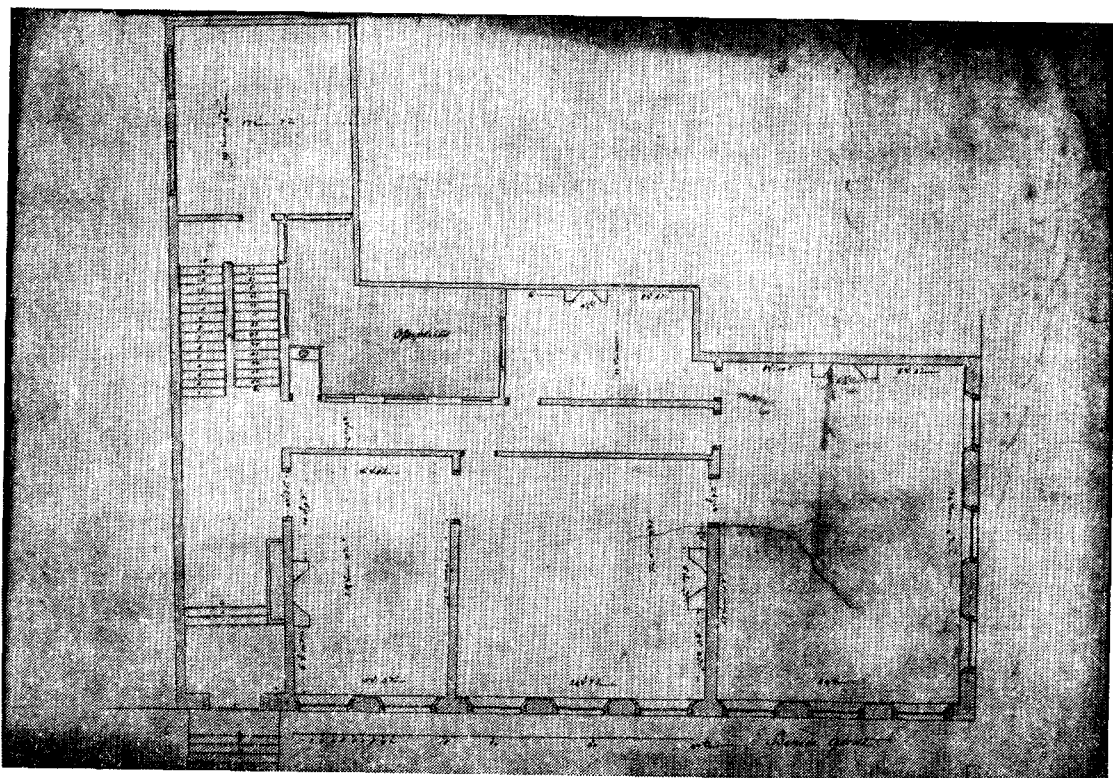

Fig. 13. 1ste ontwerp D. van Stolk voor het kabinet van de Stadhouder, „Beneden gront”. 1765.

(Foto Alg. Rijks Archief)

- c. 1611 Adriaen Lenaerts en Dirck Hendrikxs, beiden onder-Valkeniers van Prins Maurits.
- c. 1640 Hendrik de Gier, 's Prinsen Valkenier, wonende in 1627 op het Voorhout bij de Dennenweg blijkens het cohier op de 500e penning²⁹.
- 1649 Hans Adams uit Valkenswaard, in Dienst van Willem Verbrugge. Het ontbreken van verdere namen kan erop duiden, dat Willem III de valkerij te 's-Gravenhage ophief.

De Valkeniers stonden onder leiding van de Stalmeester. Zoals te lezen staat in de Instructies voor de Stalmeester van S. Exc.: „sal hem (hij

²⁹ *Die Haghe* 1913, 47. Ook M. Simon Thomas, *Onze Ijslandvaarders in de 17de en 18de eeuw*.

³⁰ Snouckaert van Schauburg A. C., „Voorschriften betreffende de Hofhouding van Prins Maurits” in de *Nederlandsche Heraut*, 1891.

³¹ Hij verkreeg consent om te bouwen op 5 nov. 1612 (klapper in Gem. Archief 's-Gravenhage), „bou-

zich) in de Escurien van den Hage ende Rijs-wijk mitsgaders daer de vogels ende Honden onderhouden worden naerstelijck laeten vinden”. Hij zal „toezien op piceurs, valkeniers, palfreniers off andere officiers van de Escurien ende Jacht” . . .³⁰

De Stalmeester had dus blijkbaar het opper-toezicht; hij woonde echter niet in het Valkhuis.

Oudtijds was de binnenhof van het Valkhuis een tuin met een boomgaard, waarvan in 1612 Jan de Parijs, Camerling van Prins Maurits, een stukje mocht gebruiken om er zich een huisje op te zetten waarbij hij het pad naar het Buitenhof moest overbouwen³¹.

Tijdens het 1ste Stadhouderloze tijdperk bleef het Valkhuis ongebruikt. De Staten gingen dan

wende 18 voet (± 6 m') breed en de lengte van het bleekveld hebbende”. Naast hem aan de Westzijde stond het huisje van de Weduwe van Jacob van Alphen. Beide huisjes zijn niet zichtbaar op de kaart van J. C. Visscher van 1616, waarschijnlijk omdat ze daar schuil gaan achter Buitenhof 38.

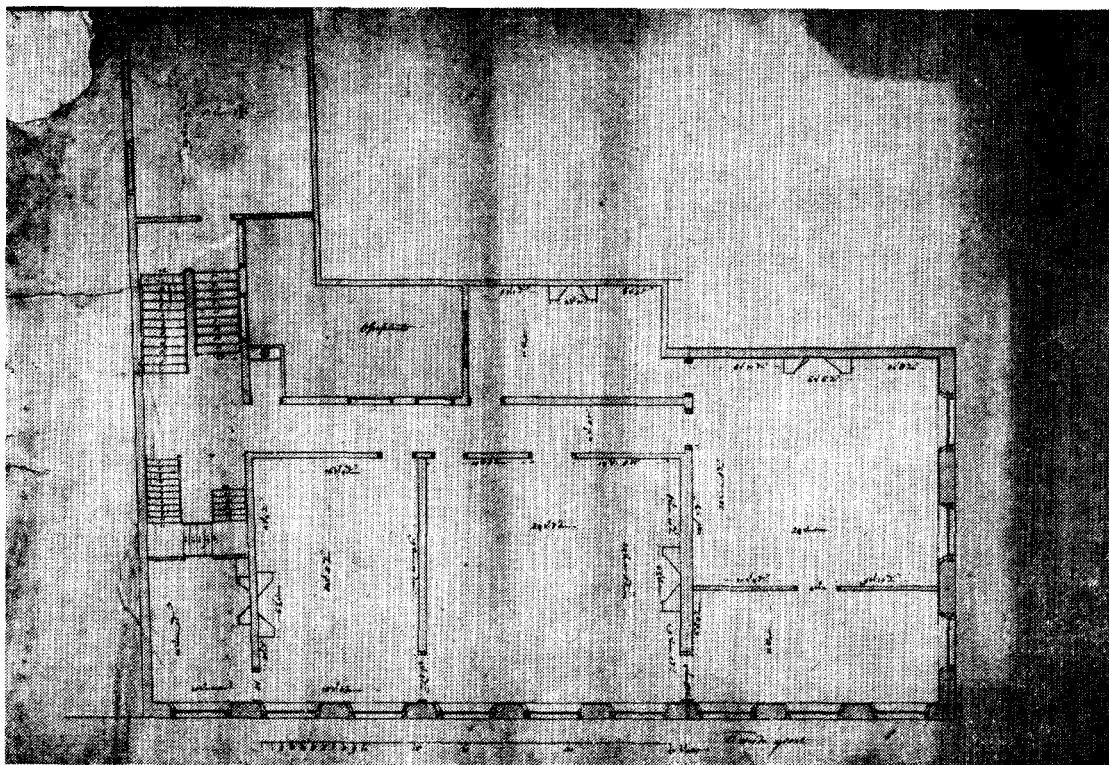

Fig. 14. 1ste ontwerp D. van Stolk voor het kabinet van de Stadhouder, „tweede gront”. 1765.

(Foto Alg. Rijks Archief)

ook tot verkoop over in 1668. Het complex werd gekocht door Prins Willem III ³², die vermoedelijk de reeds genoemde plattegrond van 1669 liet maken met de bedoeling te kunnen zien of deze gebouwen voor een ander doel, bij voorbeeld als stallen, gebruikt konden worden, dan wel om de valkerij weer te gaan beoefenen. Hoe het zij, in 1672 toen de Prins tot Stadhouder werd benoemd, kochten de Staten het Valkhuis

³² Als bureu werden vermeld: Oost: de voorpoort van den Hove, huis en erf Smits en Widerholt, Zuid: weduwe Schaeferf en nog drie huizen, West: de Hui-zinge van de Commijs Houdenpijl (zie fig. 17). Merkwaardigerwijze zijn de huisjes van Jean de Paris en van Willem Adriaans-dochter, weduwe van Jacob van Alphen, niet opgemeten en ingetekend. Aangezien de eerstgenoemde in 1613 gebouwd zal hebben is het niet erg waarschijnlijk, dat zijn huis 56 jaar later al weer afgebroken was. Bovendien wordt in de transportakte, waarbij Prins Willem III het Valkhuys koopt, vermeld dat op het Zuideinde drie gescheiden huisjes staan, behorend aan het Valkhuys. Dit zijn dus vermoedelijk de huizen van Jean de Paris en van twee

van hem terug, waarmee dus de oude toestand weer hersteld werd.

Zoals reeds eerder is vermeld heeft Willem III echter enige gebouwen van het complex laten verbouwen tot stallen en enige daarvan aan zijn gunsteling Bentingh, Graaf van Portland, in gebruik gegeven en over de rest zelf beschikt.

De nauwe toegang tot het Valkhuis door de poort onder Buitenhof 38 was echter te klein

buren. De ontdekking van de tekening van 1669 was om meer dan één reden interessant. Vooreerst boden de ingeschreven maten de mogelijkheid om de plattegrond in meters op schaal 1 à 100 over te brengen. Dit leverde het verrassende resultaat op, dat nog slechts één der bestaande gebouwen zich op dezelfde plaats bevindt als in 1669 (nl. 21 en 22 van fig. 2 en V van fig. 12). De westelijke bebouwing was ondieper dan thans, terwijl voorts blijkt, dat de huizen aan de noordzijde in later tijd meer achterwaarts herbouwd zijn ten einde het plein te vergroten. Aan de zuidzijde grensde dit aan de erven van particulieren, wonende aan het Buitenhof, wier namen ons reeds bekend waren uit de studie van ter Meer Derval (*Die Haghe*, 1941, 123).

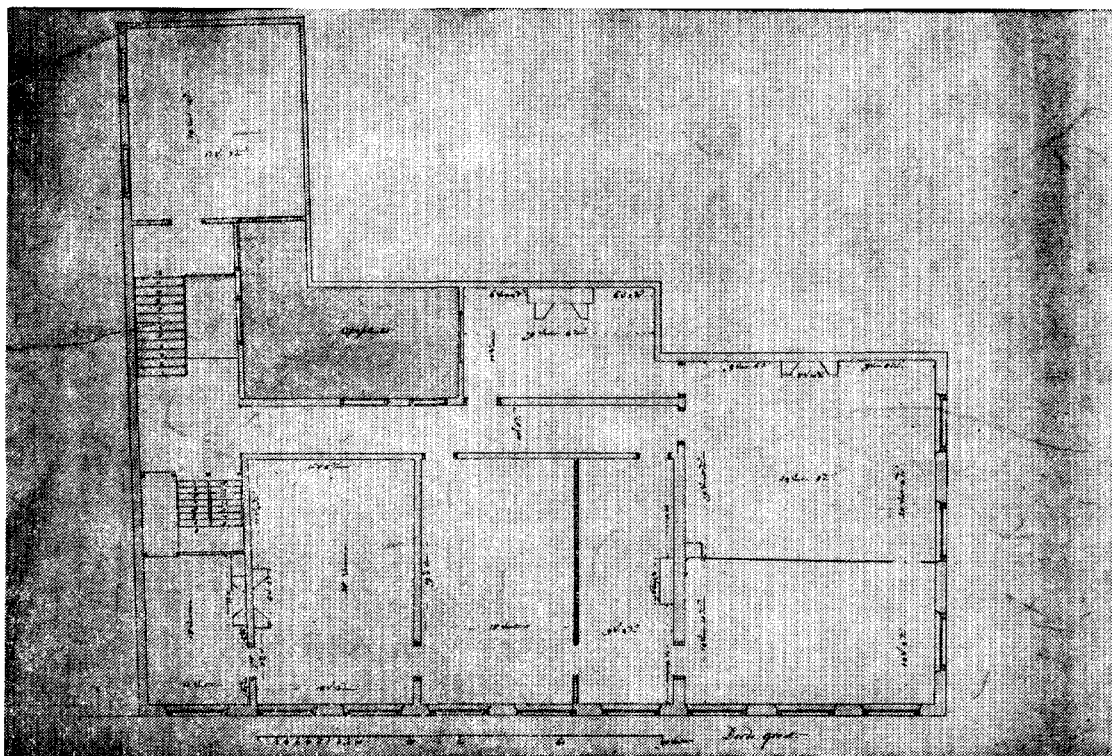

Fig. 15. 1ste ontwerp D. van Stolk voor het kabinet van de Stadhouder, „derde gront”. 1765.

(Foto Alg. Rijks Archief)

en te smal voor koetsen. Vermoedelijk werd dan ook omstreeks de eeuwwisseling een brede doorgang gemaakt in de richting van de Hofvijver ten koste van een stukje tuin van de Gevangenpoort³³ (zie fig. 6, sub 18 en 19).

Het een en ander wordt bevestigd door een relaas van een ontsnapping uit de Voorpoort van de Hage in 1695³⁴. Daarbij zochten enige gevangenen de vrijheid via de „vóórgang” van het Valkhuis, welke dag en nacht open stond, terwijl de bewaker nog wel eens wilde slapen. Men sprak dus van de vóórgang in tegenstelling tot de oude uitgang aan de zuidzijde, nu dus tot achtergang gedegradeerd.

³³ Na afbraak van de „turfloods van de Heer Wijderholt”. Deze moet de loods in huur hebben gehad van de Grafelijkheid omdat anders Mr. Smith niet als nabuur aan de Oostzijde van het Valkhuis zou zijn vermeld bij de verkoop daarvan aan Willem III. Nog kan worden opgemerkt, dat de poort naar het Buitenhof gemeenschappelijk was, zodat Widerholt zowel bij de verkoop in 1644 van Buitenhof 38 aan de Geus als van het Valkhuis aan de Stadhouder, als oostelijk nabuur wordt vermeld.

³⁴ *Die Haghe*, 1906, 164.

Elders werd al medegedeeld, dat er in deze dagen boven de nieuwe poort een poorthuis werd gebouwd, vermoedelijk voor de bewaker³⁵. Nog kan worden vermeld, dat de Staten het Valkhuis verhuurden na de dood van de Koning-
Stadhouder in 1702. Van de stallen van Beningh lezen wij niet meer³⁶. In 1725 volgde de verkoop aan particulieren³⁷, hetgeen al weer niet lang zo zou blijven, want toen Willem IV in 1747 tot Stadhouder benoemd werd, heeft men het Valkhuis voor de tweede maal teruggekocht³⁸. De gebouwen werden nu als Hofstallen gebruikt.

³⁵ Zie afbeelding 3.

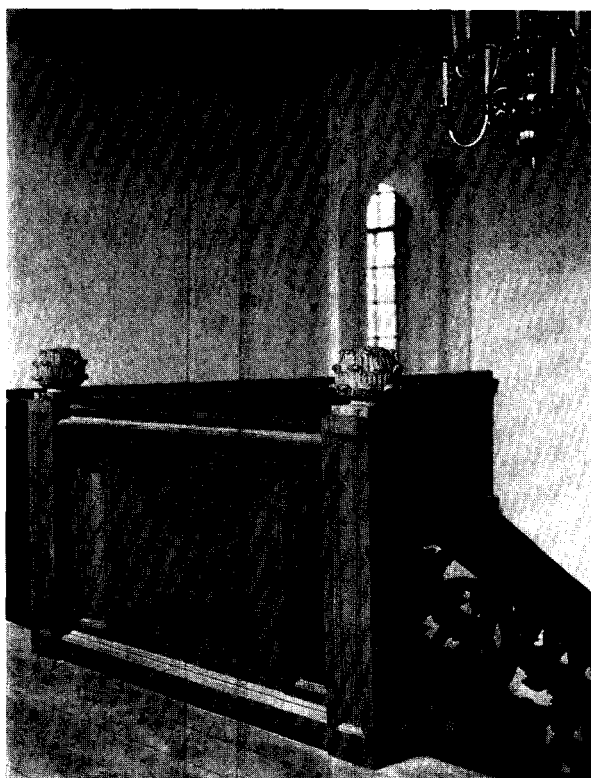
³⁶ In 1716 verkreeg de heer Enghuisen consent om in de stal van het Valkhuis, gelegen aan de Oostzijde van de plaats (dus 21 en 22 van fig. 2) een kozijn te mogen stellen voor toegang van twee koetsen.

³⁷ Kopers waren voor de helft Maria E. van Segvelt, die het in 1740 weer van de hand deed aan Jan de la Fontaine en voor de andere helft P. Scheltus. De stallen van Beningh zullen daarmee onder begrepen zijn want van verkoop of overdracht door deze aan een nieuwe eigenaar is ook nu niets te vinden.

³⁸ Ter Meer Derval in *Die Haghe* 1941.

Afb. 17. Hypotheekkantoor. Kantoorlokaal 1ste verdieping in 1971. (zie Fig. 10 sub 34).
(Foto G. J. Rozenburg te Maassluis).

Afb. 18. Buitenhof 37. Trappor-
taal 1ste verdieping na de restau-
ratie. (zie Fig. 19 sub 22).
(Foto G. J. Rozenburg Maassluis).

Afb. 19. Hypotheekkantoor. Voorzaal in 1971. (zie Fig. 12 en Fig. 18 sub 1).

(Foto G. J. Rozenburg te Maassluis).

Afb. 20. Buitenhof 37. Kamer 5 na de restauratie. (zie Fig. 18 sub 5).

(Foto G. J. Rozenburg Maassluis).

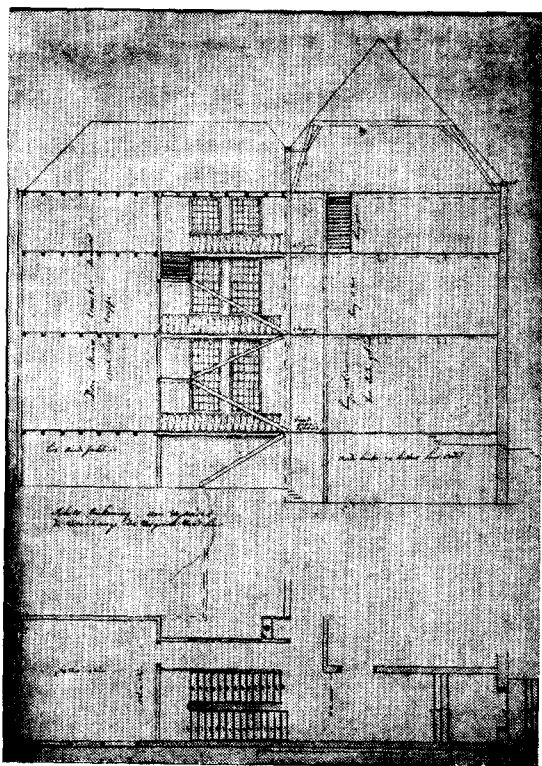

Fig. 16. 2de ontwerp D. van Stolk voor het kabinet van de Stadhouder. 1765. Beganegrond en doorsnede over trappehuis. Inv. no. 332 Coll. Hingman 2de Suppl. (Foto Alg. Rijks Archief)

De lotgevallen van het complex na 1795

Na de inval der fransen kwam een roemloos einde aan de met zoveel zorg en kennis van zaken bijeengebrachte verzamelingen. Werken van Rembrandt, Jan Steen, Gerard Dou, Frans van Mieris, Wouwerman en tientallen andere bekende meesters verdwenen naar Parijs, terwijl de „naturalien” uit het hoekhuis reeds eerder waren overgebracht. Weliswaar werd niet alles meegenomen, maar wat resteerde werd in publieke veiling verkocht en raakte zo naar alle windstreken verspreid. Minder succes hadden de fransen met het overbrengen van de menagerie uit het Loo, althans de beide olifanten gaven zoveel moeite, dat zij ten slotte te voet de reis naar Parijs moesten afleggen³⁹. „Om de pil, die men de broedernatie te slikken gaf, zoveel mogelijk te vergulden”, schrijft Lunsingh Scheurleer⁴⁰ werd een 5-tal voorwerpen uit het Oranjebezit afge-

³⁹ Dr. J. M. Fuchs en W. J. Simons. *Shell Journaal van vorsten en paleizen*.

zonderd en aan het volk der Bataven geschonken.

Iets gunstiger verliep het met de bibliotheek, waarvan de verkoop weinig bleek op te brengen. Hoewel veel belangrijke werken waren meegenomen, bleef gelukkig een deel voor ons land behouden. De boekerij werd voorlopig geplaatst in de „Nationale Bibliotheek” in een zijvleugel van het Stadhouderslijk Kwartier.

Wat ten slotte overbleef en bijeengebracht kon worden van het kostbaar Oranje-bezit werd door toedoen van Jan Alexander Gogel in de zogenaamde „Nationale Kunstgallerij” ondergebracht in Huis ten Bosch, vanwaar het na korte tijd weer naar het Buitenhof terugkeerde. Daar bracht dit gebeuren weer enig leven sinds de gebouwen in 1795 geheel waren ontruimd.

De conservatoren Vosmaer en Haag kregen ontslag zonder enig recht op schadevergoeding. Vosmaer mocht nog een jaar blijven wonen, maar moest ten slotte ook vertrekken. In nr. 37 werd de Sociëteit „de Besognekamer” ingericht, hetgeen tot 1809 heeft geduurd. De bel-etage werd met schoolkinderen gevuld van de Nuts-school, die het er langer uithielden. Later sprak men van Departementale School. Het hoofd der school kreeg de woning van Vosmaer toegewezen, waarna de deur tussen woning en school werd dichtgemetseld. De kelder van 37 werd tot Bibliotheek ingericht, terwijl waarschijnlijk op de tweede verdieping de Teekenschool een laatste band met de Schone Kunsten levendig hield. Daartoe werden verschillende ramen van grotere ruiten voorzien, welk proces zich over het hele gebouw voortzette tot het ten slotte in 1876 tot Rijkskantoor werd bestemd.

Toen de Kroonprins in 1813 tot Koning Willem I der Nederlanden werd uitgeroepen zullen velen de hoop gekoesterd hebben, dat het ontvoerde Oranje-bezit nog eens in Nederland zou terugkomen. Dankzij het doortastend optreden van de energieke vorst slaagde men er gelukkig in het overgrote deel van de ontvoerde Kunstschatten te recupereren. Wel bijzonder sympathiek is de wijze, waarop de Koning zijn kostbare collectie als een Rijksinstelling behandelde alsof dit iets geheel vanzelfsprekend was.

In het hoekhuis op het Buitenhof werd het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden geopend, terwijl het Koninklijk Kabinet van Schilderijen in de galerij van Willem V terugkeerde in 1817. De oude schilderijengalerij werd vermoedelijk

⁴⁰ Lunsingh Scheurleer *l.c.*, 29 e.v.

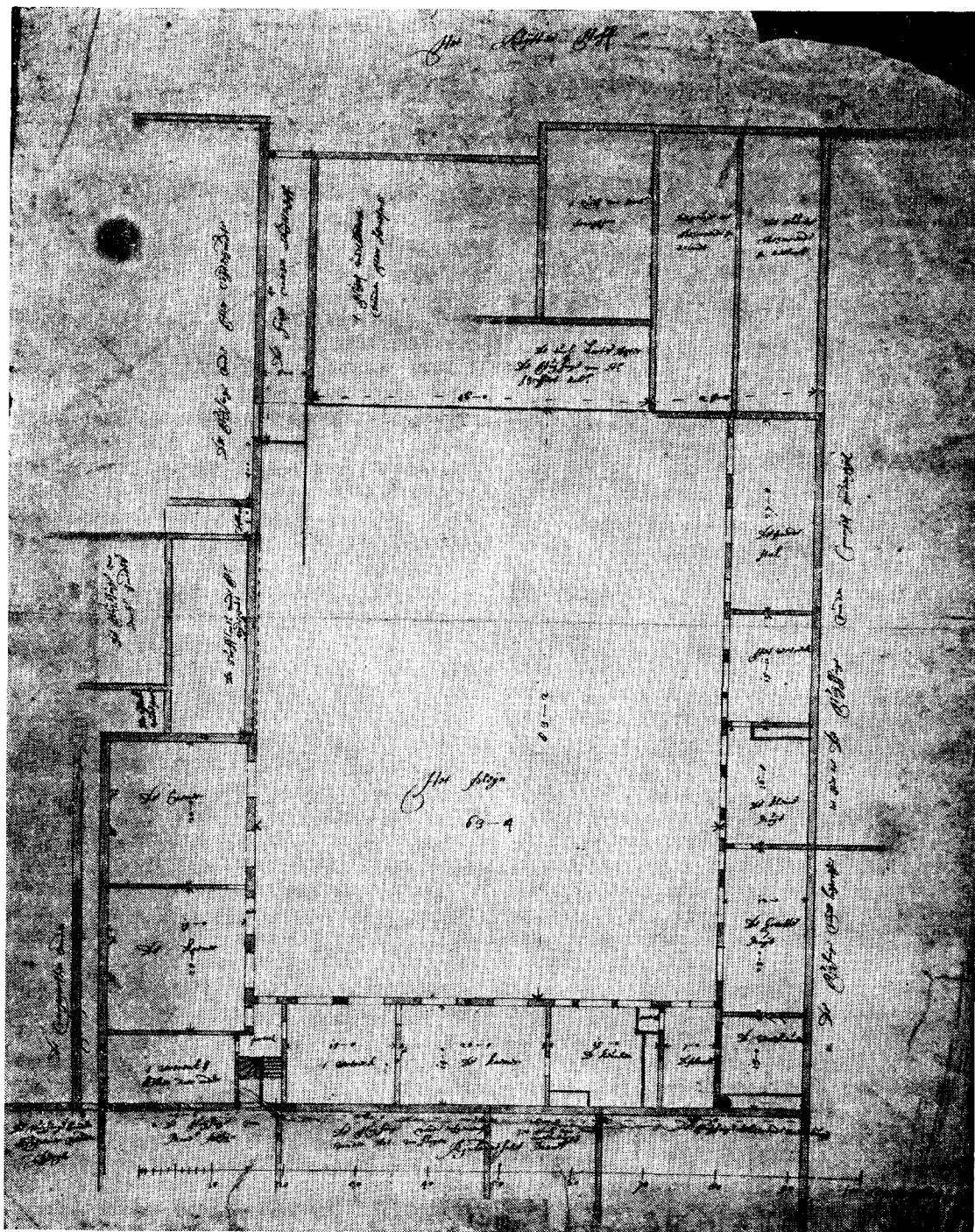

Fig. 17. Opmetingstekening van het Valkhuis Complex 1669. Inv. no. 3314 Coll. Hingman. A.R.A.

(Foto Alg. Rijks Archief)

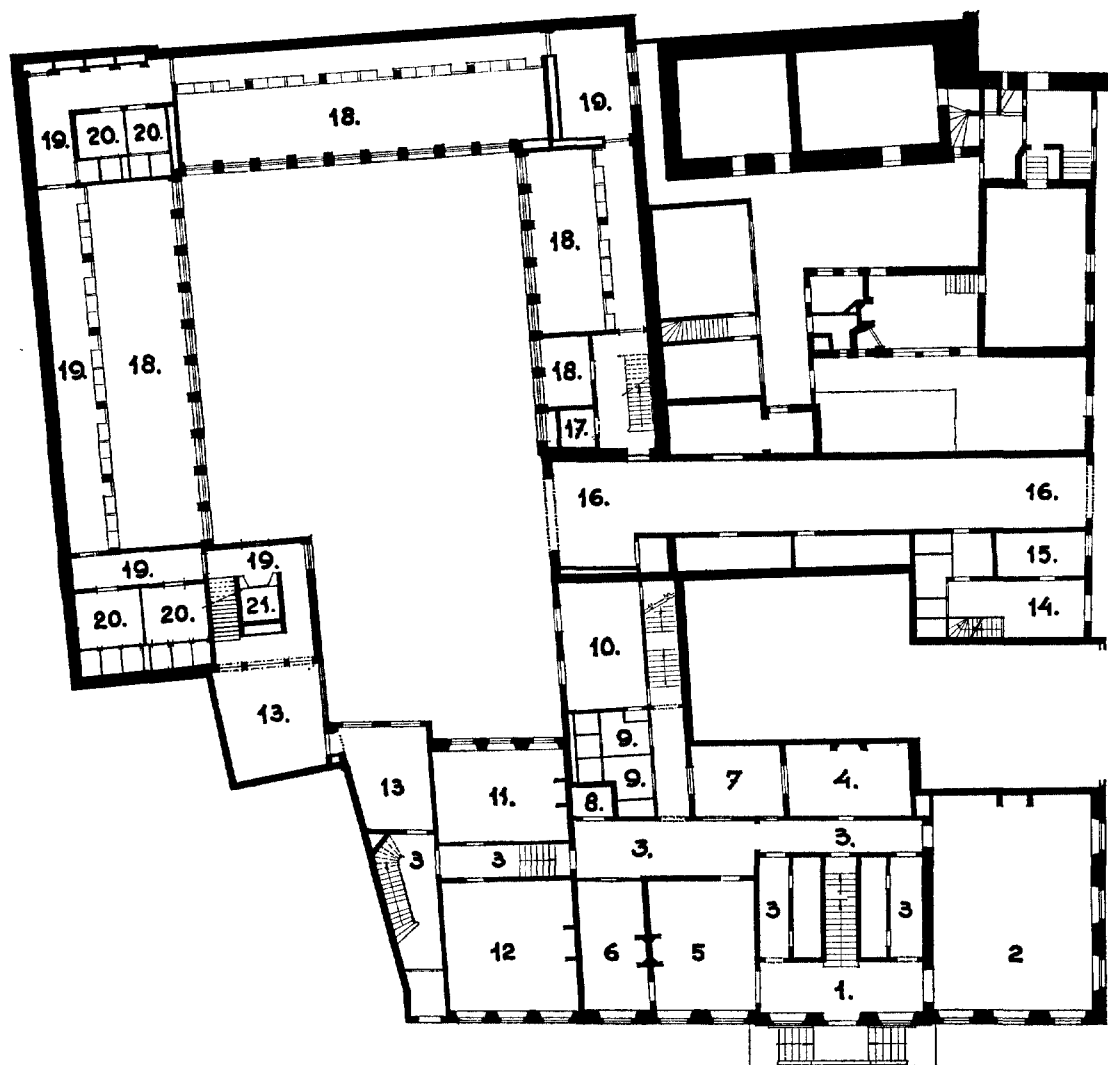

Fig. 18. Plattegrond van de beganegrond van het complex na de restauratie.

1 vestibule	7 plaats	13 portaal	17 lift
2 zaal	8 lift	14 entree	18 kamer
3 gang	9 toilet	15 kamer	19 gang
4, 5, 6 kamer	10, 11, 12 kamer	16 poort	20 toilet
			21 lift

daartoe ingekort door het plaatsen van een schotwerk ongeveer op één derde van de lengte. De met hout beplankte wanden werden grijs geschilderd, terwijl met een opgetimmerde lijst op ongeveer 1,30 m uit de vloer een lambrisering werd gesuggereerd in het grootste zaalgedeelte. Voortaan konden belangstellende Hagenaars in de Koninklijke Bibliotheek, die in het Mauritshuis was

gehuisvest, terecht om de verzameling boeken en handschriften en de penningcollectie te raadplegen. Men mocht zeker dankbaar zijn voor al de hier geboden studiemogelijkheden. Alleen voor de Natuurlijke Historie en voor de Oude Prenten moest men zich naar Leiden en Amsterdam begeven. Naarmate er meer publiek kwam begon men zich te realiseren, dat de behuizing op het

Buitenhof niet meer aan de eisen van veiligheid voldeed, waarbij ruimtegebrek voor de groeiende verzameling mede een rol speelde. In 1820 werd door het Rijk daarop het Mauritshuis aangekocht, waarheen de schilderijen en de zeldzaamheden verhuisden, terwijl voor de boekerij het voormalig Paleis van de Kroonprins aan het Lange Voorhout een nieuw en ruim onderkomen zou bieden.

Sindsdien herbergde het Buitenhof nog slechts de Departementale School. Voor het overige heeft men de galerij ernaast voor onbelangrijke onderdelen van rijksdiensten in gebruik gegeven, waardoor de interieurs vertimmerd en tamelijk veronachtzaamd werden.

De oude Hofstallen met alles wat nog enigszins aan het vroegere Valkhuis herinnerde zijn in de loop van de vorige eeuw afgebroken om te worden vervangen door nieuwe gebouwen, die een Postkantoor herbergden, en die in onze dagen voor de opslag en verwerking van oud papier hebben gediend. In het jaar 1846 vestigde de Boekhandelaar Van Stockum zijn bedrijf in het door hem aangekochte pand Buitenhof 36. Het spreekt vanzelf, dat het huis met de zaak mee gegroeid is en dat vele verbouwingen van de vroegere interieurs niet veel meer in stand lieten. In fig. 6 t/m 11 is een poging gewaagd een reconstructie te geven van de vroegere indeling van Buitenhof 36. Daarbij is ervan uitgegaan, dat de inwendige verdeling der ruimten in een vóór- en een achterhuis met verschillende vloerpeilen en een wenteltrap op de scheiding uit de nog bestaande toestand valt af te lezen. Van de destijds flinke tuin van Johannes Smith blijkt niets te zijn overgebleven.

De restauratiewerken sinds 1972 ten behoeve van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

In overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd besloten de oude gebouwen zoveel als enigszins mogelijk is terug te brengen in hun oorspronkelijke toestand. Dit bracht in de eerste plaats mee, dat het monumentale trappehuis van 1642 in het hoekhuis met de hoofdingang en stoep in het hart van de voorgevel in ere werden hersteld. Toen dit echter besloten was, diende naar een geschikte plaats voor de trappen naar de verdere verdiepingen te worden uitgezien. Deze zijn nu gemaakt in de onmiddellijke nabijheid van eerstgenoemd trappehuis in de kamertjes

vroeger uitziende op het achterplaatsje. De trappen van 1756 konden dientengevolge worden verwijderd en vervangen door een serie toiletten, aangepast aan de eisen van de nieuwe bestemming. Een andere voor de hand liggende afwijking van de oude plattegrond werd gepleegd door een betere verbinding met de kelder van no. 37 tot stand te brengen door in het middelste van de vijf smalle keldertjes een trapgang te maken. Voorts werd besloten in verband met de bestemming tot kantoorgebouw om de oude poort van het Valkhuis onder no. 38 op te heffen teneinde een directe verbinding tussen de beide huizen mogelijk te maken, hoe jammer dit ook uit historisch oogpunt moge zijn. Een gelukkige omstandigheid bij de restauratie was, dat de zo ontakelde interieurs verlevendigd konden worden door het plaatsen van een aantal oude schoorsteenmantels, lambriseringen en andere bouwfragmenten voor Rijksbezit. Helaas is de herkomst van deze voorwerpen, op een enkele na, niet te achterhalen.

De vestibule (1, fig. 18)

Wat de trapgang van de vestibule naar de eerste verdieping betreft, diende een keuze gemaakt te worden uit verschillende mogelijkheden: Twee rechte symmetrisch opgestelde trappen leidend naar een centraal trapbordes en één vervolgende trap naar de verdieping in tegengestelde richting; ofwel één enkele trap naar het bordes en twee traparmen voerend naar de eerste étage. Daarbij was het dan nog mogelijk de trappen open en zichtbaar vanuit de vestibule aan te brengen, danwel ze door poortjes te laten verdwijnen. De vestibule zou in het laatste geval een meer gesloten karakter verkrijgen. Gekozen is voor deze laatste oplossing in de trant van het v.m. Admiraliteitsgebouw te Hellevoetsluis. Daarbij was doorslaggevend, dat één eikehouten beeldhouwde aanvangsbaluster en een bijbehorende trapleuning uit Rijksbezit beschikbaar waren en dat bij de gekozen oplossing het minst aantal copieën behoefde te worden gemaakt om tot een gave oplossing te komen⁴¹. De aanvangsbaluster in spiegelbeeld werd gesneden door de beeldhouwer H. P. L. Hoeffnagel te 's-Gravenhage, terwijl een afgietsel in polyester van de trapleuning werd vervaardigd door het Atelier „Uilenburg” te Amsterdam onder leiding van de kunstenaar Hans 't Mannetje. Verschillende beschadigde houtsnijwerken wer-

⁴¹ De fraaie leuning is een voorganger van de in het Gem. Museum van 's-Gravenhage opgestelde trap, af-

komstig uit het afgebroken eertijds aan de Hofvijver gelegen huis Buitenhof 28.

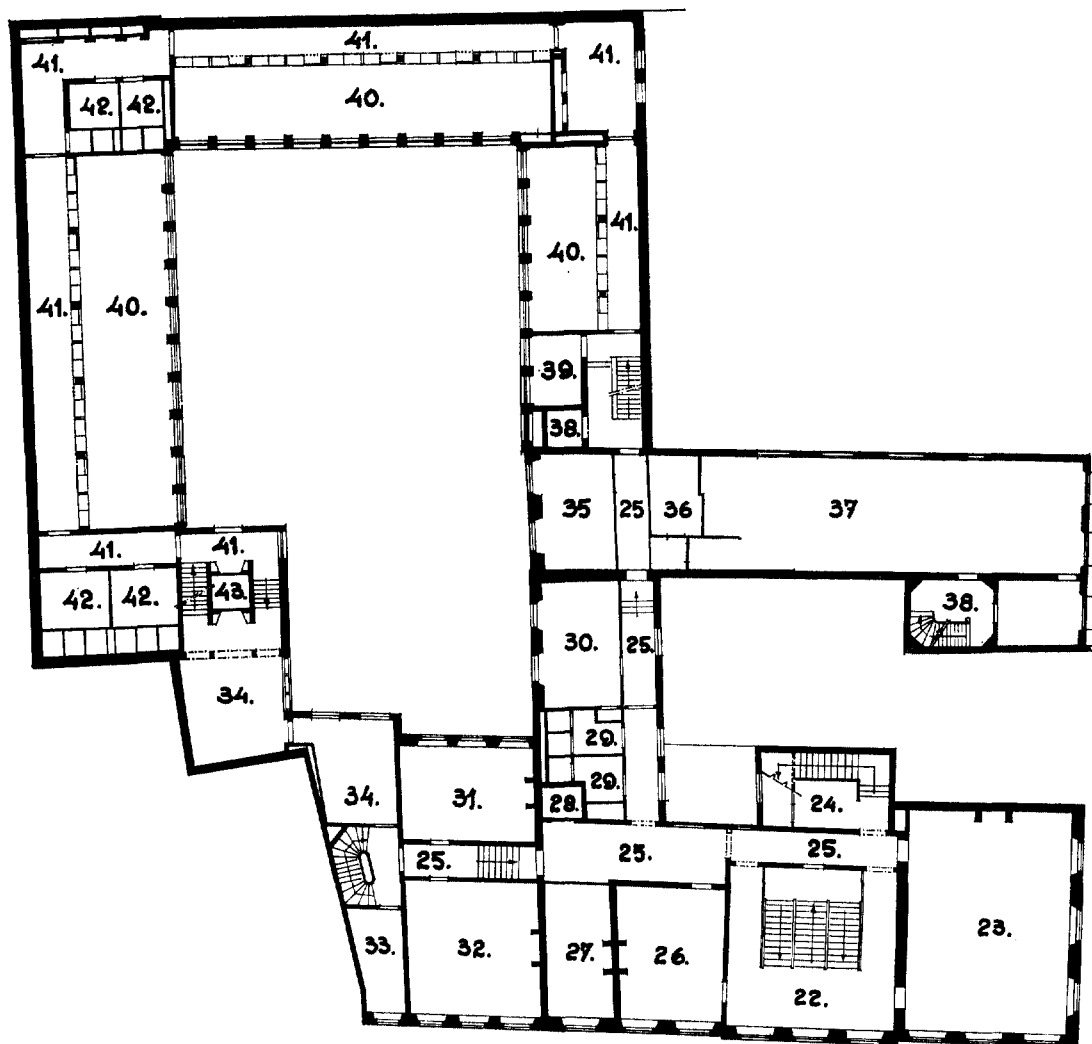

Fig. 19. Plattegrond van de 1ste verdieping van het complex na de restauratie.

22 traphal	28 lift	36 waskeuken	41 gang
23 zaal	29 toilet	37 Flat	42 toilet
24 traphal	30, 31, 32, 33 kamer	38 lift	43 lift
25 gang	34 portaal	39 berging	
26, 27 kamer	35 keuken	40 kamer	

den door dit Atelier gerestaureerd. De trap, ontworpen in de geest van Pieter Post, werd voorts voorzien van een zestal pijnappels van de hand van eerstgenoemde beeldsnijder.

De vestibule kreeg een vloer van witte en zwarte tegels en een 17de-eeuws beschilderd houten plafond, bestaande uit 11 oorspronkelijke plankjes, welke juist de afmeting van de halbreedte hadden. De rest is naar eigen ontwerp bijge-

maakt. Het ornament met acanthus ranken en dolfijnkopjes doet enigszins denken aan het fraaie plafond in de Bibliotheek van de Eerste Kamer uit 1645. De op een rood fond geschilderde gouden ranken zijn daar echter fantasievoller en van schaduwtinten voorzien. Het schilderwerk werd uitgevoerd door de Heer J. van Alten voor de firma Hartman, onderaannemer van de firma Woudenberg.

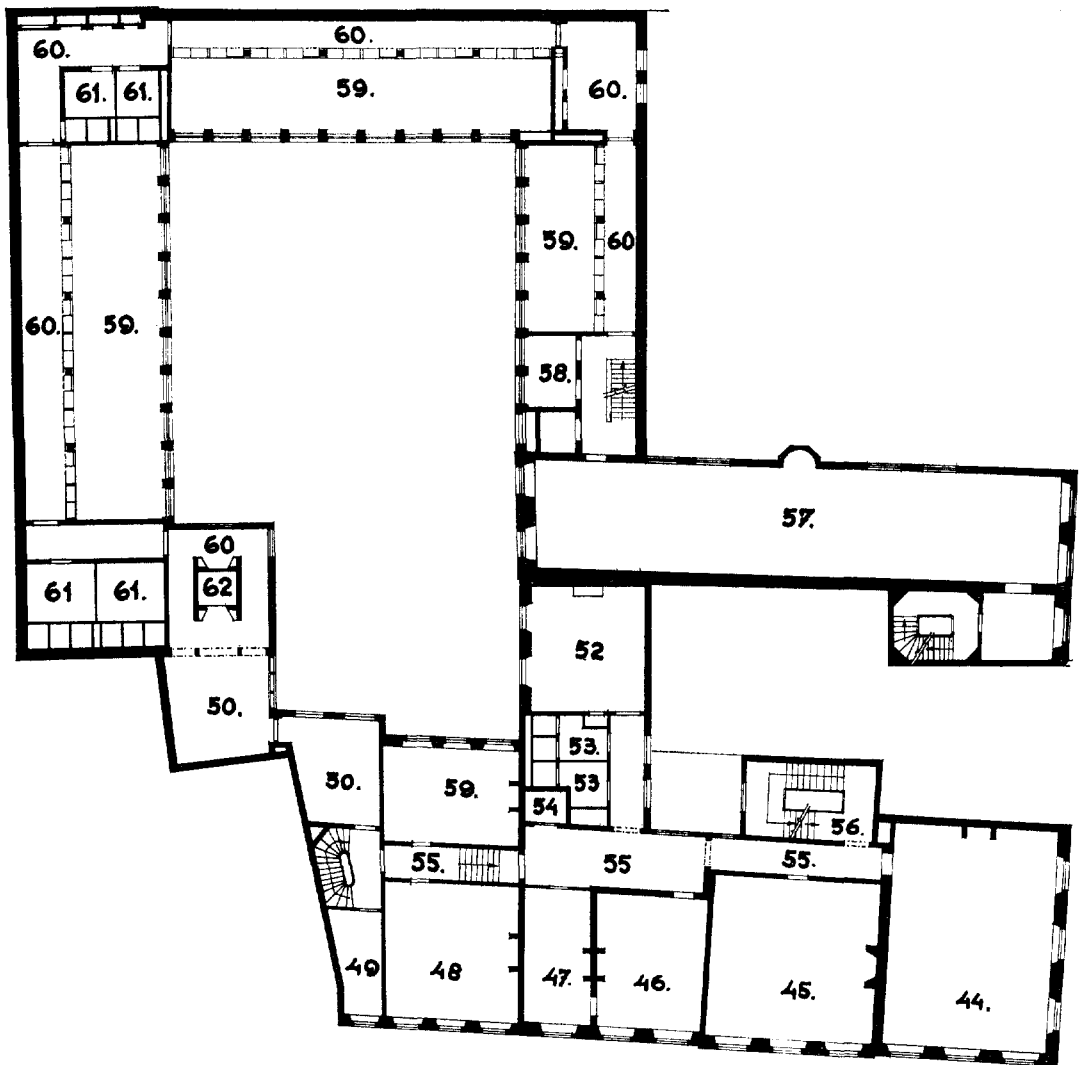

Fig. 20. Plattegrond van de 2de verdieping van het complex na de restauratie.

44 zaal	53 toilet	57 zaal	61 toilet
45, 46, 47, 48, 49 kamer	54 lift	58 lift	62 lift
50 portaal	55 gang	59 kamers	
51, 52 kamer	56 trap	60 gang	

Op de korte vestibulewand links werd een in hout gesneden paneel met cartouche, omgeven door wapentropheën, boven een stel daarbij noodzakelijke dubbele deuren aangebracht. De ertegenoverliggende wand kreeg om dezelfde reden eveneens dubbele deuren, bekroond door een in een nis opgenomen bloemstillevan van een

onbekende meester. De cartouche van genoemd paneel was ruw afgehakt, alsof daar een wapen of enig ander ornament in haast van was verwijderd. Boven de cartouche was geen snijwerk meer aanwezig. Besloten werd op het schild een opschrift aan te brengen ter herinnering aan de belangrijkste bewoner van het huis, Graaf de

Noyelles. Het geheel is gerestaureerd door de beeldhouwer H. van der Schaft te Hoog-Blokkland, die ook de gevelguirlandes hakte ⁴².

De zaal (2, fig. 18)

Bijzonder gelukkig waren wij hier een rijk gesneden houten schouw uit de eerste helft der 17de eeuw te kunnen plaatsen, waarvan de met ranken versierde lijst en één zijpaneel met hoeken kantpilaster van de boezem bewaard gebleven waren. De schouw behoefde bijgevolg slechts van een tweede zijkant, een kroonlijst met tympaan en van een schoorsteenstuk te worden voorzien om tot hoofdmoment voor de zaal te kunnen dienen. De kunstschilder Jan Eversen te Ede vervaardigde een stilleven met vergezicht naar de 17de eeuwse trant voor deze schouw.

De lange wand van de zaal kon worden verlevendigd door toepassing van copieën van een tweetal uit 1687 daterende deuromlijstingen met fijn gesneden ranken op kozijnstijlen en bovendorpel een bekroond door een ornamentale versiering met putti. De originelen, welke zich in het Rijksmuseum te Amsterdam bevinden, zijn afkomstig uit het Stadhoudelijk Kwartier aan het Binnenhof te 's-Gravenhage.

Voor de vloer werd een ontwerp gemaakt in wit en zwart marmer, terwijl koperen kronen naar oude modellen deze zaal evenals alle overige vertrekken van dit huis licht zullen verschaffen. Zij werden geleverd door de firma Jaspers te Amsterdam.

Kamer 4 (zie fig. 18)

In kamer 4 kon een vrijwel geheel hier passend oud 17de eeuws houten plafond worden geplaatst. Het werd ook door de Heer van Alten hersteld.

Kamer 5 (zie fig. 18)

Speciale vermelding verdienen de drie rijk gesneden houten pilasters met kroonlijst, die wellicht eenmaal een wand van een zaal of een vestibule hebben gevormd en die thans opgenomen zijn in het vertrek links van de hal, waar ze als het ware voor gemaakt schenen. Alleen basementen, kapitelen en de neuslijst ontbraken en moesten worden toegevoegd. Het ornament vertoont overeenkomst met dat van de deuromlijst-

tingen uit de zaal. De schouw in deze kamer kreeg op de pilasters vier oude in hout gesneden bloemranken en als middenstuk een oud schilderij met kindertjes.

Kamers 23 en 44 (fig. 19 en 20)

Voor een paar fraaie in hout gesneden corinthische kapitelen met bijbehorende halve kapitelen werd een schouw gemaakt naar een schoorsteenmantel te Leiden in particulier bezit. De schouw in de daarboven gelegen kamer 44 is een vrije copie naar een schouw van Pieter Post. Voor beide schouwen vervaardigde de kunstschilder Freerk Los te 's-Gravenhage de schoorsteenstukken.

Overige vertrekken

Behoudens kamer 4, waarin een schouw uit het eind van de 19de eeuw geplaatst werd, konden in alle kamers schoorsteenmantels en betimmeringen, samengesteld uit oude fragmenten, worden aangebracht, waarbij de schouwen in 31 en 32 nog hun oorspronkelijke schilderijtjes bezitten. De overige ontbrekende schoorsteenstukken werden door Freerk Los geschilderd als vrije copieën naar oude meesters als Aart Schouman en anderen. Met grote erkentelijkheid wordt hier melding gemaakt van de door de „Gravin van Bylandt Stichting” aan het Rijk geschonken op doek geschilderde behangsels en van een steen met het opschrift „Sauvegarde”. Zij zijn afkomstig uit het nu verdwenen Buiten Oostduin te 's-Gravenhage. De behangsels, welke vermoedelijk uit het laatst van de vorige eeuw stammen, konden in de wandbetimmering van kamer 32 worden opgenomen. Door de Heer N. van Bohemen werden alle oude schilderijen verdoekt of gerestaureerd.

Technische installaties en bouwconstructies

Ter bestrijding van het straatruoer zijn alle vensters van het hoekpand van dubbel glas voorzien. Zij blijven normaal gesloten, hetgeen echter de noodzaak meebracht op mechanische wijze voor toevoer van verse lucht te zorgen. Het gebouw is daartoe van een air-conditioning systeem voorzien, waarvan de aanvoerkokers naar de onder de ramen geplaatste units in de muurdikte konden worden aangebracht. De afzuigkokers van de afgewerkte lucht zijn in de schouwen op-

⁴² Opgemerkt zij nog, dat het gebeeldhouwde schild in het tympaan boven de voorgevel ruw behakt was, hetgeen erop kan duiden, dat een familiewapen daar in 1795 van verwijderd is. Welk wapen dat was, kunnen

wij slechts gissen. In overleg met de Tweede Kamer werd hier bij de jongste restauratie het Nederlandse wapen met de Leeuw op aangebracht.

genomen, waardoor deze een nieuwe en nuttige bestemming hebben herkreten.

Alle technische installaties en de betonconstructies werden vindingrijk door de Rijksgebouwendienst ontworpen.

Het bouwkundige werk werd aangenomen door

de firma Woudenberg te Ameide en met grote zorg en vakmanschap uitgevoerd.

De fa. Borgmeijer en Kok verzorgde de elektrische installaties en GTI Warmtetechniek de warmte en lucht-inrichtingen.

Inter-Arch te Mook leverde het meubilair en de Klerks Binnenbouw verzorgde de gordijnen.

SUMMARY

THE RESTORATION OF BUITENHOF 34-38 IN THE HAGUE

The corner house (Buitenhof 37) in this group was built in 1642 for Captain Wederholt by a bricklayer named Hogendorp and a stonemason called 't Hooft in the Classicistic style, probably under the inspiration of two recently completed nearby buildings, the St. Sebastiaans Doelen and the Mauritshuis. Wederholt leased the house usually to foreign diplomats. After it became the property of the Count de Noyelles, General of the State Army who successfully repelled the French forces, it had a series of tenants until it was bought by the Stadholder, Prince Willem V, to house his *Naturalieën Cabinet*. This collection, which included a valuable library, manuscripts, prints, scientific instruments, coins, shells, and stuffed animals, was supervised by a resident curator. After the French invasion in 1795, the contents were removed and the building served various purposes — among other things as a school and a club — until it ended as office space.

During the restoration carried out between 1971 and 1975, the various mutilations the house had suffered were eliminated. The main entrance with its steps was returned to the middle of the façade, the nineteenth-century windows were replaced by the original type transom and mullion windows on the basis of indications provided by a surviving remnant. Inside, the main staircase was returned to its central position and restored, with application of several old frag-

ments of banister owned by the State. Removal of the plaster ceilings exposed the original joisting. The rooms were improved with a number of old decorative fireplaces from other buildings, now serving to conceal part of the air-conditioning system.

The house next door (Buitenhof 38), whose façade dates from about 1800, has been combined with the corner house, which unfortunately made it necessary to sacrifice the entrance to the grounds of the *Valkhuis* at the rear. Old elements were also incorporated into the adjacent house. The *Valkhuis* lost its original function as early as the end of the seventeenth century and was converted into stables for the Stadholder's horses, with a new entry from the side of the pond. In the nineteenth century these buildings were demolished to make room for a post office, which according to present plans is to make way for modern office buildings. Above the original entryway on the *Buitenhof*, Prince Willem V had P. W. Schonck build a large room in which he hung a large collection of his paintings and to which interested visitors were admitted. This building and the adjacent nr. 36 were then provided with communication to the corner house to form one large museum. The old gallery is now being restored and will be furnished in due course as a reception room to be put at the disposal of the Lower House of the Dutch Parliament.

PREHISTORISCHE EN VROEG-HISTORISCHE MONUMENTEN IN DRENTHE

O. H. HARSEMA

Drenthe is gelukkig nog steeds rijk aan prehistorische kultuurmonumenten. Niet alleen liggen in deze provincie alle hunebedden op één na (die van het Groningse Noordlaren), maar ook uit latere perioden van de prehistorie zijn nog heel wat overblijfselen — en dan gaat het vooral om grafheuvels — in het veld te zien.

In vergelijking met de bouwkundige monumenten uit historische tijd, worden de zichtbare archeologische monumenten tegenwoordig niet meer zo massaal bedreigd. Maar nadrukkelijk bedoelen we dan wel de zichtbare monumenten, want de onzichtbare, onder het maaiveld gelegen resten van nederzettingen, van de Bronstijd tot de Middeleeuwen, die zich nog tamelijk ongestoord, met name onder de oude bouwlanden bevinden, worden in deze tijd op een schaal als nooit tevoren bij civiel- en cultuurtechnische werken verstoord!

De tijd van de laatste en grootste aanslag op ons bezit aan grafheuvels e.d. viel in Drenthe in de twintiger en de dertiger jaren, toen ze in het kader van de grote heideontginningen bij tientallen plaats moesten maken voor bouwland. Een verlies dat gelukkig iets werd verzacht omdat in veel gevallen nog een voorafgaand archeologisch onderzoek mogelijk was, onder leiding van de mede door dit onderzoek wereldberoemd geworden prof. A. E. van Giffen. Door dat onderzoek kon althans van de historische informatie die deze objecten kunnen verschaffen, nog heel wat worden vastgelegd. In de Drentse volksalmanaken en in het Provinciaal Museum in Assen kan men van de resultaten van deze onderzoeken kennis nemen.

Als gevolg van de toegenomen kennis zou ook te verwachten zijn dat meer begrip en waardering gegroeid was voor hetgeen nog over is gebleven. Dat is helaas niet steeds merkbaar. Want hoewel de dreiging van algehele verdwijning voor het grootste deel van de nog resterende monumenten wel geweken is (waakzaamheid blijft echter, vooral bij ruilverkavelingswerkzaamheden, nog steeds geboden), is er thans een duidelijk

gevaar in de vorm van een geleidelijke aftakeling, een steeds verder gaande ontluistering, hetzij van de objecten zelf, hetzij van hun omgeving en vaak van beide. In dat opzicht is het zinvol, zeker in het Monumentenjaar 1975, ook voor de archeologische monumenten aandacht te vragen. Aandacht voor de vraag hoe we, na de principiële keuze vóór het behoud, het werkelijke behoud van de waarde ook in de praktijk kunnen realiseren.

De aard en de oorzaak van de sluipende aantasting wisselt van monument tot monument. In het onderstaande zullen we een aantal van de meest voorkomende bedreigingen, in het kader van een globale behandeling van de verschillende monumenten-categorieën in Drenthe aangeven.

Hunebedden

De hunebedden zijn de oudste bouwkundige monumenten in ons land waarvan nog aanzienlijke zichtbare resten over zijn. Zij bevinden zich thans alle, op één na, in handen van de overheid. Dat is de niet geringe verdienste geweest van één man, t.w. L. Oldenhuis Gratama, lid van de Provinciale Staten van Drenthe. Na op zijn vragen aan Gedeputeerde Staten in 1867 over de Provinciale zorg voor de hunebedden een hem onbevredigend antwoord te hebben gekregen, mobiliseerde hij in het volgende jaar middels een open brief de publieke opinie en bereikte hij uiteindelijk dat de Minister van Binnenlandse Zaken gelden voor de aankoop van de hunebedden voteerde. Aan de Commissaris des Konings in Drenthe werd verzocht pogingen te doen de monumenten te verwerven en deze slaagde in slechts enkele jaren vrijwel geheel in zijn pogingen. De monumenten die daarbij kosteloos konden worden verworven bleven in provinciaal bezit (19 stuks, met de reeds eerder verworven hunebedden van Balloo en Zeijen totaal 21). Moest een koopsom worden betaald dan werd de rijkssubsidie aangesproken en belandde het monument in staatshanden (30 stuks).

Geen der hunebedden bevond zich echter toen nog in zijn oorspronkelijke staat. Een van de

minst gestoorde zou het hunebed van Loon geweest kunnen zijn, ondanks een ingraving door mr. J. Hofstede, broer van de toenmalige Landdrost, in 1809. Nadat dit hunebed echter in 1869 aan de Provincie was geschonken, gaf de Commissaris des Konings mr. J. L. G. Gregory in 1870 opdracht het van zijn bedekkende zandmantel te ontdoen. Ondanks provinciale bepalingen sinds 1734 zullen van vrijwel alle hunebedden de kleinere stenen, voor zover indertijd zichtbaar, op het moment van verwerving door de overheid reeds zijn verdwenen. Nog in de vorige eeuw moeten enkele hunebedden zelfs geheel zijn opgeruimd. Dit proces van onttake-ling was overigens al heel vroeg begonnen. Vermoedelijk was de kerkbouw in steen — waarbij veldkeien hetzij voor het muurwerk zelf (Odoorn, Emmen) hetzij voor de fundering werden gebruikt — de eerste aanleiding. Op grotere schaal vond gebruik van veldkeien plaats vanaf de 17de eeuw, eerst voor dijkversterking, later ook voor wegverharding. Het zullen vooral deze laatste activiteiten geweest zijn die het Provinciaal Bestuur noopten tot de resolutie van 1734.

Uit deze resolutie blijkt dat de excessen betroffen het verwijderen van markestenen, voordestenen en andere scheidstenen en — als laatste genoemd — zelfs het wegvoeren van stenen van de hunebedden. De resolutie diende kennelijk mede een praktisch doel, maar de toevoeging bij het laatste punt, dat de hunebedden „als waardige monumenten en vanouds beroemde gedenktekenen behoorden geconserveerd te worden” wijst er wel op dat er in dat opzicht toch sprake was van een belangeloze bezorgdheid voor een stuk onvervangbaar cultuurbezit. Niet veel provincies zullen in dit monumentenjaar kunnen bogen op een zo lange traditie van overheidszorg voor de monumenten! Echter noch deze, noch latere resoluties hebben volledig het gewenste effect gesorteerd en zo is dan pas in 1867 door de vragen van de genoemde L. Oldenhuis Gratama voor de hunebedden een tijdperk van redelijke bescherming ingeluid.

Thans, ruim een eeuw later, kunnen we in Drenthe kennis maken met één hunebed dat weer gedeeltelijk in zijn oude staat is teruggebracht, de Papeleze Kerk tussen Schoonoord en Noordsleen. Voor ruim de helft is dit hunebed weer bedekt met de aarden mantel en in de grafkamer is de vloer van platte veldkeien zichtbaar waarop 5000 jaar geleden de doden werden neergelegd. Alle andere hunebedden vertonen zich min of meer als skeletten, bestaande uit de meest ge-

wichtige constructie-elementen, de draagstenen, de dekstenen en de sluitstenen, terwijl soms ook de toegangspoort nog aanwezig is. De kleinere stenen waarmee de ruimten tussen de draagstenen waren dichtgestopt zijn verdwenen, ook de steenkrans om het hunebed ontbreekt meestal.

Toch hebben ook deze geraamten sinds de vorige eeuw nog een zeer aanzienlijke gedaanteverandering ondergaan. Alle hunebedden zijn n.l. in deze eeuw o.l.v. de al eerder genoemde prof. dr. A. E. van Giffen gerestaureerd. De omgevallen draagstenen zijn daarbij weer overeind gezet, de ingestorte dekstenen zoveel mogelijk herplaatst, diverse andere reparatiewerkzaamheden zijn uitgevoerd en tenslotte werd op de terreintjes (die waar mogelijk door aankoop werden uitgebreid) passende beplanting aangebracht. De eerste restauraties zijn overigens al in de vorige eeuw uitgevoerd maar plannen op grotere schaal zijn indertijd niet tot uitvoering gekomen, nadat degenen die toen geïnteresseerd waren in en verantwoordelijk voor de Drentse oudheden voor deze restauraties op gevoelige wijze door hun buitenlandse collega's op de vingers waren getikt. Het effect van deze reprimande heeft nog tot c. 1920 doorgewerkt en veroorzaakte de ontslagaanbieding van vrijwel de hele toenmalige Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum, toen deze met van Giffen's onderzoek- en restauratieplannen werd geconfronteerd.

De sindsdien uitgevoerde restauraties hebben de hunebedden zonder twijfel meer allure gegeven. Men vergelijkte daartoe de foto's van het eerste hunebed dat in provinciaal bezit belandde (D XVI bij Balloo, 1842) voor en na de restauratie in 1952 (afb. 3 en 4). Maar zowel het feit dat *alle* hunebedden zijn gerestaureerd, alsook dat de restauratie soms van wel zeer ingrijpende aard was (het gebleekte deel van de stenen op de foto bevond zich voor de restauratie onder de aarde), maakt dat ook nu nog niet iedereen van het volstrekt onredelijke van het standpunt van de oude Museumcommissie overtuigd is.

De bestaande toestand als realiteit aanvaardend moeten we wel zeggen dat de oude situatie in tekeningen, in de vorige eeuw vooral door Jansen en door Lukis en Dryden, alsook door Van Giffen zelf omstreeks de eerste wereldoorlog, nauwkeurig is gedocumenteerd. Maar één van de praktische en toch wel funeste gevolgen van deze restauraties, die zich de laatste tijd steeds duidelijker manifesteert, is dat de hunebedden veel beter toegankelijk zijn geworden. En dat niet zozeer wat betreft de toegang naar de objecten,

door wegen (met aan de verharde weg verwijzingen naar het monument), maar vooral ten aanzien van de mogelijkheid tot ongewenste ingraven in de grafkamers. De draagstenen zijn weer vrijgegraven (waardoor de keldervloer dicht onder het oppervlak kwam), de op de grond liggende dekstenen die de kelderinhoud gedeeltelijk afsloten zijn weer omhooggebracht en daardoor bieden de hunebedden nu veel grotere mogelijkheden tot schatgraverijen. Mogelijkheden die in de praktijk helaas maar al te vaak worden benut.

Deze klandestiene graverijen zijn niet alleen schadelijk uit wetenschappelijk oogpunt, maar, door het herhaaldelijk geconstateerde ondergraven van de zijstenen, ook levensgevaarlijk voor de onschuldige (of minder onschuldige) bezoeker. Verder dragen het sterk toegenomen bezoek van recreanten en vooral de daarvoor geschapen voorzieningen niet altijd bij tot het behoud van het oorspronkelijke karakter van deze grafmonumenten.

Het wordt tijd dat alle problemen die zich juist met betrekking tot de hunebedden voordoen uitgebreid door een commissie van terzake kundigen worden doorgenomen en een beleidsplan voor de komende jaren wordt opgesteld. Vanzelfsprekend dienen zowel de Rijks als de Provinciale hunebedden in dit plan te worden betrokken. De bescherming van het monument en zijn inhoud, de toekomstige wijze van onderhoud, de al dan niet verdergaande ontsluiting en aanleg van parkeer- en andere recreatieve voorzieningen, het educatieve aspect en de aantasting van het milieu rond de hunebedden zijn enkele van de punten die daarbij de aandacht moeten krijgen.

Grafheuvels, akkers en wegen

Tot de imponerende prehistorische monumenten behoren zeker ook de grote solitaire grafheuvels, die soms begroeid met hoog geboomte, nog op enkele plaatsen in Drenthe midden in het bouwland gespaard zijn gebleven. Erg fraaie voorbeelden zijn het Eppiesbergje, tussen Valthe en Odoorn, de heuvel aan de oude weg van Borger naar Drouwen en de Galgenberg bij Westerbork. Kleine groepjes heuvels, op markante plaatsen, bevinden zich o.a. bij Amelte, langs het stroomdal van de Drentse Aa bij Oudemolen en aan de rand van de Eexter visplas. Vaak dateren deze individuele heuvels of kleine groepjes uit het eind van de Steentijd en/of uit de Bronstijd.

In veel gevallen zijn de monumenten zelf

eigendom van de overheid (en dan vnl. in beheer bij Staatsbosbeheer) of van andere instanties die ijveren voor het behoud van natuurterreinen als Natuurmonumenten of de Stichting Het Drents Landschap. Vooral wanneer het echter kleine objecten betreft, die rondom door bouwland zijn omgeven, dreigt het gevaar van afploegen langs de kavelgrenzen of treedt vervuiling op door het deponeren van agrarisch afval op de terreintjes.

Grafheuvels in grotere groepen komen nog op talrijke plaatsen in Drenthe voor. Zij vallen, op enkele uitzonderingen na, in het landschap vaak echter niet bijzonder op, vanwege hun ligging in grote boscomplexen. Zo zijn er enkele grote heuvelgroepen, bij Schipborg en Zuidvelde, die pas in de laatste jaren bekend geworden zijn. Beide groepen bestaan uit een twintig- tot dertigtal heuvels.

In het algemeen stammen deze grote groepen heuvels geheel of overwegend uit de IJzertijd. Dit geldt b.v. voor de vanouds bekende grafheuvelgroep in het Tumulibos tussen Assen en Rolde, dat tevens een van de oudste monumenten in Provinciaal bezit is, door aankoop in 1856 op advies van de Leidse archeoloog L. J. F. Janssen. Deze groep is door het beperken van de ondergroei in het bos ook educatief gezien één van de aantrekkelijkste.

Op de nabijgelegen Kamp's heide ligt eveneens een groot aantal tumuli, waaronder zowel Steentijd-, Bronstijd- als IJzertijdheuvels. Sterke aantasting van een aantal van deze heuvels, door de fiets-crossende Asser schooljeugd, heeft het noodzakelijk gemaakt na de restauratie een groot deel van het terrein — met de grafheuvels — met prikkeldraad af te rasteren.

Eveneens in Noord Drenthe ligt het bekende Noordse Veld bij Zeijen, dat ondanks ernstige aantasting in de oorlog nog steeds één van de allerfraaiste archeologische reservaten is, met Bronstijd- en IJzertijdheuvels op een van boomgroei en struikopslag nagenoeg vrijgehouden heideveld. Hier staat het intensieve toezicht, met het beperken van de openstelling tot de paden en wegen, borg voor het verder ongestoorde behoud. Op het Noordse Veld bevindt zich voorts nog een zeer gaaf deel van een celtic field, een akkercomplex uit de Voorromeinse IJzertijd, en als zodanig het best bewaarde dat in Drenthe nog aanwezig is. Tot driekwart meter hoger wallletjes scheiden de eigenlijke akkertjes, perkjes van c. 40 × 40 meter. Tenslotte werd nog een heel ander soort aanleg, vermoedelijk eveneens als akkertjes te interpreteren, op het Noordse

veld gevonden. Veel duidelijker zichtbare voorbeelden van deze zgn. hoogakkers zijn te vinden bij de drie hunnebedjes ten N. van Emmen. Het gaat daarbij om lange, smalle (6-10 m brede), licht-gewelfde bedden van onzekere (Romeinse of (Vroeg-)middeleeuwse) ouderdom.

In vele opzichten vergelijkbaar met het Noordse Veld — een heideveld met grafheuvels en prehistorische akkertjes — is het Balloërveld bij Rolde. Op de luchtfoto springt echter een ander verschijnsel, in het oostelijk deel van het heideveld, nog sterker in het oog (afb. 5). Hier ligt het grootste in Drenthé nog bewaarde gedeelte van het oude onverharde wegenstelsel, dat als soms tientallen meters brede banen karresporen eens het oude landschap heeft doorkruist. Op het Balloërveld verenigden zich twee takken (van Assen en Rolde) die gezamenlijk via Gasteren in de richting Groningen liepen. Deze weg heeft waarschijnlijk o.a. onderdeel gevormd van de weg die via Amen, Hooghalen en Hijken, Noord Drenthé met Zuidwest Drenthé verbond en waarvan een gedeelte zeker van prehistorische ouderdom is. Aanwijzingen voor een terugreiken tot in het Late Neolithicum en de Bronstijd zijn er momenteel nog maar voor een klein gedeelte van het traject, maar sterkere argumenten bestaan er voor een invloed van deze weg (en van wegverbindingen in het algemeen) op de ligging van de woonplaatsen en op het grondgebruik in de IJzertijd. Het militaire gebruik van dit uitzonderlijk waardevolle Balloërveld is archeologisch gezien wel het treurigste voorbeeld in Drenthé van een planologisch absoluut verkeerd en landschappelijk bijzonder schadelijk gebruik van de ruimte.

De IJzertijd is ook op andere plaatsen in Drenthé door omvangrijke resten, meestal tumuligruppen, vertegenwoordigd. Dergelijke groepen liggen o.a. ten Z. van de Papeloze Kerk, aansluitend bij de reusachtige Galgenberg (een Bronstijd tumulus), bij de hunebedden van Havelte, in het bos ten Z van Dwingeloo en bij de Kamperesch van Weerdinge (daar gemengd met Bronstijdheuvels). Een bijzonder geval vormt het Hunnenkerkhof bij Oosterhesselen waar zich een ijzertijd-grafveldje van zeer lage heuveltjes, omgeven door vierkante greppels, bevindt.

De enige zichtbare overblijfselen van een urnenveld uit de Late Bronstijd vormen een aantal gerestaureerde, lage, rechthoekige heuvels (zgn.

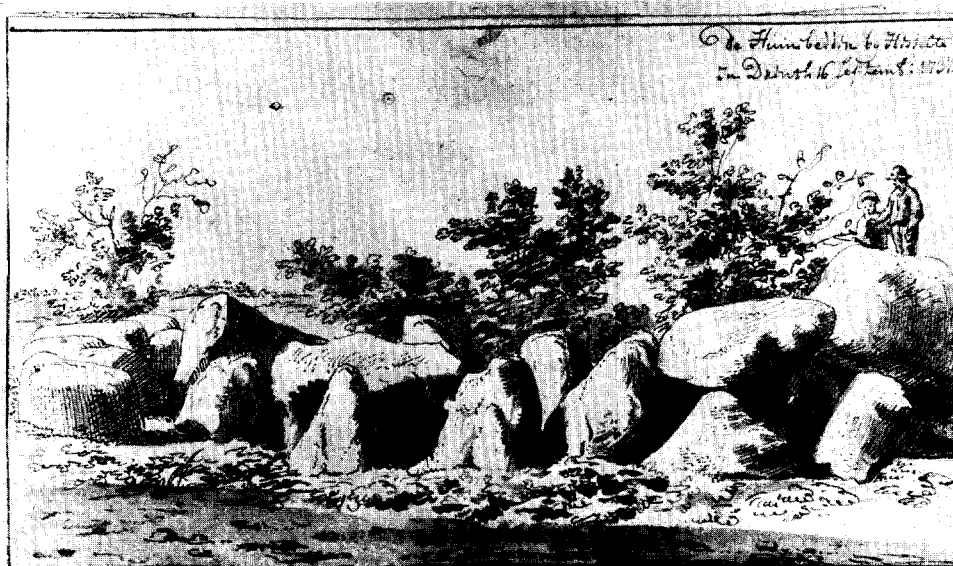
lange bedden) op een heideveldje tussen Vledder en Doldersum.

Archeologische monumenten uit historische tijd
De variatie die Drenthé op archeologisch gebied de geïnteresseerde bezoeker biedt, wordt door een aantal monumenten uit historische tijd nog aanzienlijk verhoogd. Archeologisch onderzoek van deze objecten heeft echter meestal niet plaats gevonden, en omdat ook historische bronnen nog niet veel informatie bieden is veel van hun exacte betekenis nog duister. Op drie plaatsen in Drenthé liggen grote burchtheuvels, nl. bij Rheebruggen, bij Gees (de Klinkenberg) en bij Wittelte. Vooral de twee eerstgenoemde zijn zeer fraai gesitueerd. Bij Peeloo is de plaats van de burcht nog flauw zichtbaar maar hopelijk is een restauratie van de aanleg binnenkort mogelijk. Het zelfde geldt voor de burcht van Peize. De ronde burcht van Eelde is vooral op de luchtfoto nog redelijk herkenbaar.

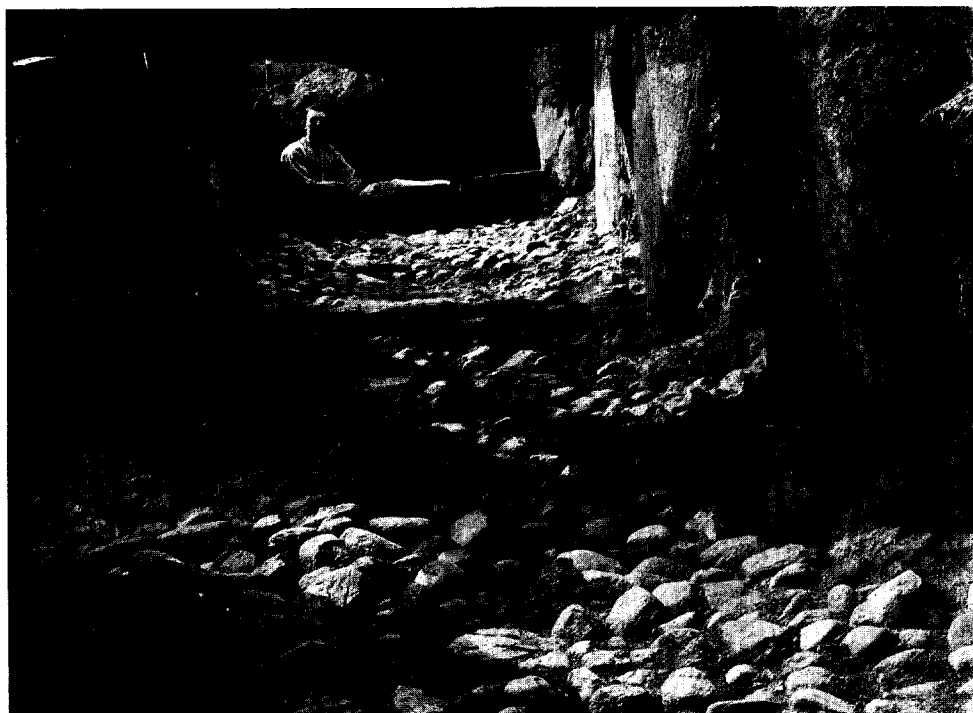
Jonger en historisch beter bekend maar toch als archeologisch monument te beschouwen omdat zichtbare bouwkundige resten geheel ontbreken, zijn b.v. de terreinen van de havezaten Batinge en Entinge bij Dwingeloo, het kloosterterrein Dikninge bij De Wijk en het terrein van het oude kerkje van Roderwolde.

Zoals we dit artikel begonnen — met de monumenten gebouwd van grote zwerfstenen — willen we het besluiten. Bij Lhee werd in de vijftiger jaren de veldstenen fundering blootgelegd van een $c. 8 \times 6$ m groot middeleeuws bouwwerkje, dat wordt beschouwd als het restant van een korenopslagplaats of spieker. Dit basement is thans nog in een ponyweide bij Lhee zichtbaar.

Voor dit monument, zoals voor alle andere, geldt dat de verantwoordelijkheid voor de instandhouding rust bij de eigenaren (vaak de overheid of een officiële instantie, in een enkel geval nog een particulier). Of zij daarin echter werkelijk slagen hangt in minstens zo sterke mate af van de instelling van de omwonenden, die regelmatig met het object geconfronteerd worden, en van de bezoekers die er incidenteel mee in contact komen. Het aankweken bij het publiek van meer begrip en respect voor ons archeologische cultuurbezit is echter een langdurige zaak, die in het monumentenjaar 1975 dan weliswaar een extra impuls krijgt, maar die ook in de komende jaren nog volop onze inzet zal vragen.

Afb. 1. Het grote hunebed van Havelte; tekening C. Pronk, 1737.

Afb. 2. Vloer van het eerste systematisch onderzochte Drentse hunebed, het westelijke hunebed van Drouwen, door J. H. Holwerda in 1912.

Afb. 3 en 4. Het hunebed van Balloo, voor en na de restauratie in 1952, resp. vanuit het Z.W. en het Z.

Afb. 5. Het Balloërveld, ten N.W. van Rolde, met celtic field en bundels karresporen.

Afb. 6. De burchtheuvel bij Rheerbruggen.

Afb. 7. Veldstenen fundering van een middeleeuwse spieker(?) bij Lhee.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

UTRECHT

Wijk bij Duurstede (Dorestad)

Evenals het jaar daarvoor werd de opgraving gedurende de winter 1972/73 onderbroken. Er is op verschillende plaatsen gegraven, maar het onderzoek heeft zich vooral geconcentreerd op de Karolingische Rijnbedding. Hierin was in 1972 voor het eerst een volledige doorsnede gemaakt — Hoogstraat I genoemd. In 1973 zijn er twee aan toegevoegd: ten noorden en ten zuiden van Hoogstraat I, respectievelijk Hoogstraat II en III genoemd. De opgravingsmethode werd enigszins veranderd. Aangezien Hoogstraat I geen duidelijk inzicht in de fasering van het kadecomplex verschaft had, diende men deze keer vooral veel aandacht te besteden aan lange O-W profielen. Daartoe leek het wenselijk zoveel mogelijk profielen op hetzelfde moment bloot gelegd te hebben. Om verschillende redenen is toen gekozen voor het zgn. schaaakbordpatroon. Een voorbeeld zal deze methode verduidelijken. Wanneer het 12 opgravingsputten in 4 rijen van 3 betreft, dan worden in de eerste fase de buitenste putten van de 1ste en 3de rij en de centraal gelegen putten van de 2de en 4de rij opgegraven. Deze 6 putten geven ons in dit stadium een bijna volledig overzicht over de profielen, met name wat betreft hun onderling aansluiting, en over de plattegronden. Bij de tweede fase — de overige putten — is inmiddels bekend wat ons te wachten staat en kan bij het horizontaal verdiepen veel aandacht geschonken worden aan die plaatsen waar het profiel moeilijkheden oplevert.

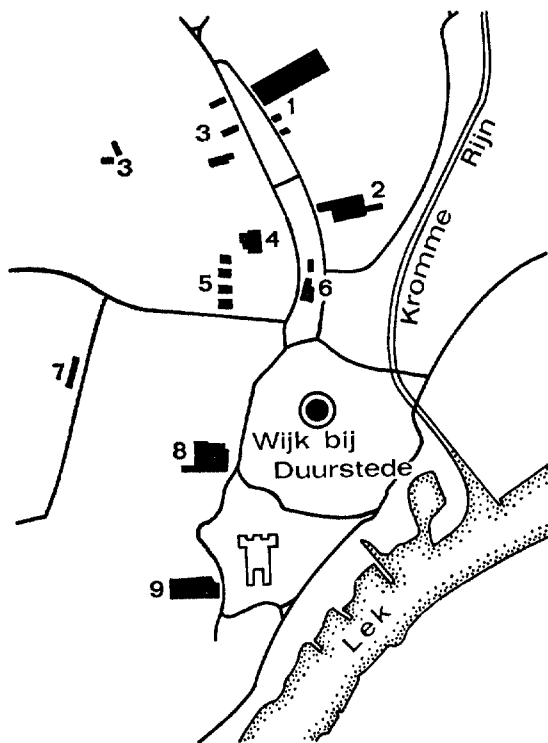
(a) Hoogstraat II. Dit opgravingsgebied strekte zich vanaf de Hoogstraat over ca. 205 m in oostelijke richting uit en had een breedte van 60 m: putten 380-394. In 1973 zijn de putten met de even nummers — eerste fase — afgewerkt.

Deze plaats was gekozen omdat westelijk van dit gebied tussen de Hoogstraat en de Zandweg een onbebouwde zone ligt. Deze kan later mogelijk nog opgegraven worden waardoor een relatie weliswaar verstoord door de beide wegen, tussen het nederzettingsterrein De Heul en het havencomplex gelegd kan worden. Bovendien vertoonden de bodemweerstandsmetingen in dit gedeelte een zeer rustig patroon, zodat een duidelijk ontwikkeld steigercomplex te verwachten

was. Deze steigerwerken zijn reeds beschreven. Nieuwe elementen in de opbouw konden niet toegevoegd worden.

In vergelijking met Hoogstraat I bestonden er enige opmerkelijke verschillen.

1. Op de meest westelijk aangetroffen oever is vlechtwerk vastgesteld. Deze beschoeiing die in

Wijk bij Duurstede. Terreinen opgegraven in 1973 en 1974:

- 1 Hoogstraat II
 - 2 Hoogstraat III
 - 3 De Heul
 - 4 Veilingcomplex
 - 5 Frankenhof Oost
 - 6 Langs de Cothense Zandweg
 - 7 Engdijk
 - 8 Gebr. Willigenburg
 - 9 Wiltkamp
- Schaal 1 : 25 000

Hoogstraat I niet aanwezig was, werd d.m.v. proefputjes ten dele teruggevonden in de zone tussen Hoogstraat I en II. De richting van dit vlechtwerk lijkt geen relatie te hebben met het enigszins gebogen tracé van de Hoogstraat. Vermoedelijk ligt de zuidelijke aansluiting van deze oever meer naar het westen; dat betekent dus onder de huidige Hoogstraat. In de afzetting waarin de beschoeiing bevestigd is, is Merovingisch aardewerk gevonden. De eigenlijke steigerwerken staan in verband met een meer oostelijk gelegen west-oever. De zone tussen beide westelijke oevers bestaat uit natuurlijke afzettingen die in een rustig milieu lijken opgeslibd. Vondsten ontbreken in deze lagen.

2. Het oostelijke gedeelte van dit O-W gerichte steigerwerk draait enigszins naar het zuiden. Het is (nog) niet bekend of deze verandering van richting samenhangt met de zich naar het oosten verleggende rivier.

3. Over de dammen of in de depressies ertussen lagen O-W gerichte greppels die gevuld waren met klei waarin zich schelpjes bevonden. Deze greppels behoren tot een akkersysteem uit post-Karolingische tijd.

4. Aan het oostelijk uiteinde van de steigerwerken zijn de elkaar opvolgende stadia van uitbouw, zoals die in de laatste fase van Hoogstraat I voorkwamen, niet aangetroffen. Het hele patroon van uitbouw is hier veel regelmatig van opzet. De dicht op elkaar volgende natuurlijke lagen hellen hier steil af. Erosie zoals die in Hoogstraat I plaatsvond, trad hier slechts in lichte mate op. Tegen en gedeeltelijk over de steigers is in post-Karolingische tijd een geel/bruine klei afgezet waarin geen vondsten werden aangetroffen.

5. In een profiel zijn 5 grote ijzeren nagels gevonden, gelegen in een gebogen min of meer horizontale lijn. Zij behoren tot een ten dele bewaarde zijwand van een schip waarvan het hout reeds vergaan was. In de aangrenzende put hoopt men volgend jaar de rest van dit schip te vinden. (b) Hoogstraat III. Dit opgravingsterrein strekt zich uit vanaf de Hoogstraat over *c.* 123 m in oostelijke richting en had een breedte van 56 m: putten 401-407. De putten met de oneven nummers zijn in 1973 afgewerkt. Vanwege de bestaande bebouwing is dit het meest zuidelijke terrein waar een volledige doorsnede door de bedding verkregen kan worden. In een later stadium zullen nog putten worden aangelegd in zuidelijke richting om een verbinding te krijgen met het in 1953 door Halbertsma opgegraven ge-

deelte — het huidige speeltuintje. De Kromme Rijn ligt *c.* 160 m ten oosten van het opgravingsgebied. Overwogen is om een profielsleuf tot aan de huidige rivier aan te leggen, maar de hieraan verbonden kosten, met name die van de noodzakelijke bronbemaling, zouden de begroting te boven gaan.

Het grootste verschil tussen dit opgegraven gedeelte en Hoogstraat I en II is gelegen in de lengte — *c.* 85 m — en in de eindfase van het steigercomplex. Het oostelijke uiteinde van de steigers evenals een gedeelte van een steile westelijke oever, behorend bij een bedding uit de laatste fase van de bewoningsperiode waren sterk geërodeerd. Ook de geelbruine klei die vooral in Hoogstraat II aan het einde van de kades aangetroffen werd, was hier, kennelijk ten gevolge van erosie, geheel afwezig. Tijdens deze sterk toegenomen activiteit van de rivier is een dik pakket met grof grind afgezet, waarvan een gedeelte door ontgroning in de vorige eeuw verdwenen is. In Hoogstraat III werd relatief zeer veel ME-materiaal waaronder Pingsdorf aardewerk, gevonden. Elders komt dat in geringe hoeveelheid voor behalve in een brede strook westelijk van Hoogstraat III. Deze zone is dan ook van groot belang i.v.m. mogelijke continuïteit in de bewoning in de post-Karolingische periode.

(c) De afbraak van enige huizen verschaftte de gelegenheid een terrein gelegen tegenover het Veilinggebouw ten oosten van de Zandweg op te graven. Door de recente bewoning en de beendergraverijen in de vorige eeuw was dit gebied zwaar verstoord. Vooral in de profielen was duidelijk waarneembaar dat de Karolingische kuilen door de beendergravers waren „ingegraven”. Afgezien van de kuilen en enige waterputten kwamen hier verder geen Karolingische sporen tevoorschijn. Putten 398-400.

(d) In het uitbreidingsplan De Heul op de plaats waar de opgravingskeet had gestaan (put 347). De in dit gebied reeds bekende nederzettingssporen werden aangetroffen alsmede een graf dat mogelijk behoort bij het meer zuid-westelijk gelegen grafveld.

(e) Bij de aanleg van een Watergang aan de westzijde van de Engdijk zijn enkele proefputten uitgezet. Deze zone leek van belang vanwege de mogelijke voortzetting van het uit de Romeinse tijd daterende greppelcomplex. Nederzettingssporen werden echter vrijwel niet aangetroffen. (f) In de Z-O hoek van het toekomstige Dorestad-plantsoen in het midden van De Heul werd verwacht de voortzetting van een reeds eerder

aangetroffen kreek te vinden. Behalve het vervolg van de al bekende Karolingische weg kwamen geen sporen te voorschijn.

De opgraving in de bedding leverde zeer veel aardewerk op en in verhouding veel bootshaken van verschillende typen. Als bijzondere vondsten kunnen aangemerkt worden een bronzen schaal, een vleugellans, een gave rechte houten „prikstok” met ijzeren punt (lengte *c.* 1,50 m) en een houten viskaar.

In de campagne 1974 is er op verschillende punten gegraven.

(a) De tweede fase van Hoogstraat II en III in het uitbreidingsplan de Noorderwaard is uitgevoerd: putten 381-393 (oneven nummers) en 402-406 (even nummers). Aangezien de plattegronden van de steigerwerken reeds grotendeels bekend waren door de opgraving van 1973, behoeften in deze fase de tekeningen feitelijk alleen aangevuld te worden. De resultaten waren overeenkomstig de verwachting. Zo werd ook het aantal scheepsfragmenten uitgebreid. Deze lagen in een natuurlijke depressie (*c.* 7 × 9 m) en bestonden uit planken die door middel van ijzeren nagels overnaads aan elkaar bevestigd waren.

Inmiddels zijn nu 3 grote doorsneden door de Karolingische Rijnbedding gemaakt. Voordat het uitbreidingsplan Noorderwaard uitgevoerd wordt, zal een laatste onderzoek in de bedding plaats vinden direkt ten zuiden van de boerderij Voorwijk, ten noorden van de Hoogstraat. Dit is de enige plaats waar een vrijwel volledige aansluiting — alleen onderbroken door de Zandweg — met het opgravingsterrein op De Heul verkregen kan worden. De uitwerking van Hoogstraat I is inmiddels in volle gang. In de publicatie over dit opgegraven gedeelte zullen naast het vondstenmateriaal de details van de steigerwerken en de fasering ervan behandeld worden.

(b) Terrein ten zuiden van boerderij de Wildkamp en westelijk van de Lange Singel. Dit terrein moest vervroegd onderzocht worden in verband met de aanleg van sportterreinen. Putten 396 en 411-423. Aangetroffen werd een noordelijke oever van een waarschijnlijk brede, O-W lopende rivier waarvan het oostelijk gedeelte naar het zuiden afbuigt. In het oosten mondt een N-Z gericht kreekje in deze rivier uit. Tijdens de Karolingische bewoning is dit kreekje afgesloten door een beschoeving, die zich ter weerszijden van de kreek langs de oeverzone van de rivier voortzet. Op de oever werden de gebruikelijke nederzettingssporen gevonden: mogelijk 2 huisplattegronden, waterputten, kuilen en greppels. De

westgrens van de bewoning werd in het westelijk gedeelte van dit terrein bereikt. Bewoningsresten zijn ook vastgesteld oostelijk van het kreekje, juist ten westen van de huidige Lange Singel. De rivierbedding is dichtgeslibd in post-Karolingische tijd. Dit natuurlijk sediment is enigszins te dateren omdat op deze afzetting drie baksteenovens gebouwd zijn. In de resten van deze veldovens zijn bakstenen gevonden, waarvan de maat overeenkomt met die in het kasteel. Ook de sleuven waarin de klei voor de te bakken stenen gewonnen werd, zijn teruggevonden. Details betreffende deze meilers en de datering ervan zullen in Berichten van de ROB gepubliceerd worden door mej. dr. J. Hollestelle. Verder was het gehele terrein overdekt met middeleeuwse en latere greppelsystemen.

(c) Terrein op de voormalige kwekerij van de gebr. Willigenburg. Putten 424-432. Vanwege grote wateroverlast in de herfst kon dit opgravingsterrein nog niet volledig afgewerkt worden. De zone westelijk van de Lange Singel was sterk verstoord door recente bewoning. Naast de gebruikelijke nederzettingssporen zijn hier 3 verspreid gelegen graven te voorschijn gekomen waarvan de oriëntatie respectievelijk Z-N, NW-ZO en N-Z of Z-N. Het is niet waarschijnlijk dat deze graven deel uitmaken van het meer noordelijk gelegen grafveld op de Engk.

(d) Op de plaats waar een kistenloods gebouwd zal worden in het noordwestelijk gedeelte van het Veilingcomplex. Putten 334-6. Dit terreintje valt in het gebied waar de beendergravers actief geweest zijn, zodat alleen de diepere sporen bewaard gebleven zijn. Opmerkelijk was het grote aantal kuilen en waterputten dat opgegraven is. Hetzelfde verschijnsel is waargenomen in de meer noordelijk gelegen strook langs de Zandweg.

(e) In het oostelijk gedeelte van het uitbreidingsplan De Heul op enkele kleine percelen, waarvan de onteigening in 1974 officieel geregeld is. Put 397 en 437.

(f) Terrein tussen het Veilingcomplex en de Karel de Grotestraat (Frankenhof-Oost). Put 433-438-443. Westelijk van de huidige Algemene begraafplaats zijn verschillende W-O gerichte graven gevonden. Door de afwezigheid van bijgiften is dit grafveld moeilijk te dateren. Het onderzoek dat door de winterpauze onderbroken werd, zal hier in 1975 voortgezet worden.

Naast het gewone vondstenmateriaal van elke dag dienen speciaal vermeld te worden: een bronzen schaal, 2 ijzeren stijgbeugels en een vrijwel complete leren schoen.

Evenals voorgaande jaren heeft de heer Overzee van de Rijks Geologische Dienst in Haarlem weer bodemweerstandsmetingen verricht. Dr. W. Casparie (B.A.I.) heeft zich opnieuw belast met het nemen van botanische monsters en houtdeterminatie. De bewerking van de dierenbotten zal gedaan worden door de dames dr. A. T. Clason en drs. W. Prummel (B.A.I.). Het glasmetaal wordt bewerkt door mej. dr. C. Isings (Archeologisch Instituut Utrecht).

Dit jaar is het onderzoek naar de samenstelling van de grond waaruit de damlichamen bestaan, afgerond. Een antwoord wilde men krijgen op de vraag of deze damlichamen voor zover wij die konden zien bestonden uit natuurlijke sedimenten of dat zij door menselijke activiteit opgeworpen waren. De uitslag van dit onderzoek verricht door dr. A. Jongerius (Stiboka, Wageningen) zal verschijnen in de Berichten van de R.O.B.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es en W. J. H. Verwers).

MEDEDELING BETREFFENDE DE ZOMEREXCURSIE

De algemene ledenvergadering en de zomerexcursie van de KNOB zal worden gehouden op 20 en 21 juni 1975.

Het programma van de excursie zal als volgt luiden:

20 juni: een bezoek aan Coevorden (kerk, synagoge, arsenaal, kasteel), Ter Apel (klooster) en bezichtiging van de vestingwerken te Bourtagne.

Algemene ledenvergadering te Assen.

21 juni: een bezoek aan Norg (kerk), bezichtiging van Orvelte; via Zweelo, Aalden, Meppen, Mantinge, Wijster, Spier en Dwingeloo naar Ruinen.

Bij de volgende hotels kunt U reeds voor overnachting reserveren: Braams, Gieten; De Brink, Assen; Familie Hotel, Eelde; Postillon Hotel, Haren en Euromotel te Groningen. Zoudt U willen meedelen bij reservering dat U lid bent van de KNOB? Bij voldoende deelname zijn er bussen naar de verschillende hotels beschikbaar.

6 en 7 juni: 2-daagse kerken- en kloostertocht Limburg en Brabant met o.a. een bezoek aan Thorn, o.l.v. Pater Dr. J. H. Engelbregt.

3 t/m 5 juli: Tocht langs de oude kerken in Oost-Friesland o.l.v. ing. C. G. Reinders.

2 augustus: Rondvlucht boven Amsterdam en omgeving o.l.v. Drs. H. Rowaan.

8 en 9 augustus: Bezichtiging van Deventer, Harderwijk en Elburg.

29 en 30 augustus: Tocht langs de oude Friese kerken o.l.v. Mevr. Drs. H. M. van den Berg.

Informatie over de excursies te verkrijgen bij mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel, Driewegenweg 53, Putten (Gld.). Tel. 03418-3388.